

Факултет Православни богословски

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

(Број захтева)Веће научних области друштвено-
хуманистичких наука

(Назив већа научне области коме се захтев
упућује)

(Датум)**ЗАХТЕВ****за давање сагласности на одлуку о прихватању теме докторске дисертације
и о одређивању ментора**

Молимо да, сходно чл. 48 ст. 5 тач. 3) Статута Универзитета у Београду („Гласник Универзитета“ бр. 201/2018, 207/2019, 213/2020, 214/2020, 217/2020, 230/21, 232/22, 233/22 и 236/22), дате сагласност на одлуку о прихватању теме докторске дисертације:

„Виртуални свет као изазов савременој православној антропологији“

(пун назив предложене теме докторске дисертације)

Теологија

НАУЧНА ОБЛАСТ

ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ:

1. Име, име једног од родитеља и презиме кандидата:

Стефан (Славиша) Јовановић

2. Претходно образовање (назив и седиште факултета, студијски програм):
-

УБ ПБФ, теолошки мастер програм

3. Година завршетка
- 2017.
-
- претходног нивоа студија:
-

4. Година уписа на докторске студије:
- 2017.
-
-

5. Назив студијског програма
- Теологија
-
- докторских студија:
-

6. Датум подношења пријаве
-
- теме докторске дисертације
- 22.9.2023.
-
-

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ:

Име и презиме ментора: др Игнатије Мидић

Звање: редовни професор

Списак радова који квалификују ментора за вођење докторске дисертације:

1. „Дух Свети и јединство Цркве“, Саборност 1–2/2000, Пожаревац 2000, 7–26.
2. „Однос Цркве и Царства Божијег“, Саборност 3–4/2000, Пожаревац 2001, 45–65.
3. „Онтологија и етика у светлу христологије Светог Максима“, Саборност 1–4/2003, Пожаревац 2004, 13–59.
4. „Црква као нови начин постојања човека и творевине (изнад морала и институције)“, Луча XXI–XXII (2004–2005), Никшић 2006, 546–559.
5. „Достојевски о слободи човека у савременој цивилизацији“, Саборност 3–4/XII (2006), Пожаревац 2006, 63–81.
6. „Савремена концепција верске наставе – могућност усаглашавања са другим наставним предметима“, Јединство у различитости. Верска настава у Србији (Зборник радова), Београд 2008, 103–105.

Наставно-научно веће

Обавештавамо вас да је

(назив надлежног тела факултета)

на седници одржаној 26.12.2023. размотрило предложену тему и закључило да је тема подобна за израду докторске дисертације јер садржи оригиналну идеју и да је од значаја за развој науке, примену њених резултата, односно развој научне мисли уопште.

ДЕКАН ФАКУЛТЕТА

- Прилог
1. Одлука Наставно-научног већа о прихватању теме и одређивању ментора
 2. Извештај Комисије о оцени научне заснованости теме докторске дисертације

Напомена: Факултет доставља Универзитету захтев са прилозима у електронској форми и у једном писаном примерку за архиву Универзитета

Број: 0104-775/9
Датум: 26.12.2023.

На основу чл. 28. и чл. 65. Статута Православног Богословског факултета, Научно-наставно веће Факултета на својој 4. седници у школској 2023/2024, одржаној 26.12.2023. године, донело је следећу

Веће доноси
ОДЛУКУ

1. Прихвата се извештај Комисије за одобрење теме докторске дисертације Стефана Јовановића под насловом „Виртуелни свет као изазов савременој православној антропологији“ у саставу: др Предраг Петровић, редовни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду; др Златко Матић, ванредни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду; др Ирина Деретић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду.

2. Задужује се Служба за студентска питања Факултета да предметни извештај са предлогом и потребном документацијом достави Већу научних области друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду на сагласност.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Кандидат је предао Већу пријаву за израду докторске дисертације.

Веће Факултета оформило је сходно актима факултета комисију за одобрење теме докторске дисертације. Комисија је у благовременом року поднела извештај Већу Факултета.

По разматрању поднетог извештаја, Наставно-научно веће Православног Богословског факултета Универзитета у Београду, донело је одлуку као у диспозитиву.

Доставити:

- Именованом
- Већу научне области УБ
- У досије
- Архиви

проф. др Зоран Ранковић, декан

**Извештај Комисије за одобрење теме докторске дисертације кандидата Стефана
(Славиша) Јовановића под насловом**

„Виртуални свет као изазов савременој православној антропологији“

Кандидат Стефан (Славиша) Јовановић је одслушао курикулум докторских студија на Православном богословском факултету, положио је све испите њиме предвиђене, и тиме остварио потребан број ЕСПБ бодова, након чега је стекао могућност да пише докторски рад.

Кандидат је поднео пријаву теме докторске дисертације у предвиђеном року, дана 25. септембра 2023. године, као и сву предвиђену потребну документацију, доставивши тада образложење теме под насловом: „Виртуални свет као изазов савременој православној антропологији“, код ментора епископа проф. др Игнатија Мидића, редовног професора Универзитета у Београду, који има све неопходне референце за руковођење овог докторског истраживања.

Образложење теме кандидата Стефана Јовановића садржи све неопходне тачке предвиђене програмом. Кандидат је концизно, садржајно и систематично презентовао предмет и циљ истраживања, приказао основне хипотезе, као и методе истраживања, указао на актуелност и значај овог истраживања, приказао какво је научно стање питања истраживања, представио прелиминарни приказ садржаја докторске дисертације као и прелиминарни списак литературе. Предмет истраживања ће бити анализа утицаја виртуалног света на православну антропологију. Ова анализа треба да буде остварена уочавањем сплета философских и термилошких утицаја који су формирали феномен виртуалности, те синтетичким сагледавањем поменутих како би се изнеле основне црте онтологије коју виртуалност подразумева. Након овога, кандидат очекује да, из перспективе православног богословља, говори о односу поменуте онтологије са хришћанском антропологијом, фундираној на светоотачким текстовима. Кандидат сматра да ће ово конвергирање бити плодносно, корисно за богословље, што ће за резултат имати упошљавање термина *виртуално* у православном богословљу. Управо ово је кандидат назначио као оригинални, актуелни, научни допринос свог рада.

Дана 26. септембра 2023. године, Наставно-научно веће је одредило Комисију за оцену научне заснованости теме докторске дисертације кандидата.

Дана 30. септембра 2023. године, Комисија у саставу проф. др Златка Матића са Православног богословског факултета УБ, проф. др Предрага Петровића такође са Православног богословског факултета УБ и проф. др Ирине Деретић са Филозофског факултета УБ, у 10 часова приступила је оцењивању научне заснованости теме докторске дисертације кандидата Стефана Јовановића.

Студент докторских студија Стефан Јовановић бранио је предлог докторске тезе пред именованом Комисијом.

Уводну реч преузео је председник комисије проф. др Златко Матић, који је поздравио присутне. Након тога, председник комисије је дао реч кандидату, упутивши га да Комисији систематично изнесе питање релевантности теме, главних хипотеза, метода и циљева истраживања, у чему ће се моћи сагледати његово разумевање тематике коју истражује. На крају, узевши све ово у обзир, неопходно је истаћи и у чему се састоји оригиналност рада у односу на постојећу литературу.

Кандидат је у свом експозеу, првенствено, указао на разлог одабира теме истраживања, где је актуелност и релевантност за православно богословље навео као два основна разлога. Виртуалност тежи да обухвати скоро све сфере људске егзистенције и неопходно је да Црква пружи своје виђење овог феномена, у чему се, по речима кандидата, садржи и циљ истраживања: анализа виртуалности из перспективе православног богословља и евентуално упошљавање, апропријација појма у богословљу. Кандидат је, затим, изнео основне радне хипотезе свог истраживања. На првом месту, истакнуто је да се очекује успостављање једне заједничке онтологије виртуалног, као последице аналитичко-синтетичке анализе философских, термилошких и богословских утицаја; даље, анализом светоотачких текстова се очекује изношење односа Светих Отаца према феномену виртуалности; на трећем месту, конвергирање хришћанске онтологије и онтологије виртуалног треба да укаже на позитивне и негативне аспекте виртуалности и њене апропријације у животу Цркве, што ће, на послетку, довести до уочавања места на којем виртуалност има простор у богословљу Цркве и на којем може помоћи у формулисању одговора на одређена горућа питања данашњице. Као примарни циљ истраживања истакнуто је јасно и разговорно изношење става по питању места виртуалног у оквиру православне антропологије, контекстуализација нових историјских феномена и апропријација у животу Цркве, што је, истовремено, и оригинални научни допринос рада.

Након што је кандидат изнео експозе свог истраживања, председник комисије, професор др Златко Матић, дао је реч проф. др Ирине Деретић.

Проф. др Деретић је истакла велику захвалност и радост због учествовања у раду Комисије. Концепт дисертације је оценила као систематичан, концизан, са дубоким разумевањем проблематике којом се бави. Након коментара у којем се сложила по питању актуелности теме и неопходности истраживања у овом пољу, професорка Деретић је кандидату упутила два питања. Прво питање се тичало позиционирања онтологије виртуалног, узимајући у обзир вечно и пролазно, смртно и бесмртно, материјално и спиритуално. У другом питању је професорка поставила питање одређених негативних аспеката погружености у онтологију виртуелног.

Кандидат се захвалио професорки на коментарима и питањима. Одговарајући на прво питање, указао је на различито разумевање позиције виртуалног простора кроз историју. Почевши од антике и пасивнијег погледа на сферу виртуалног као потенцијалног, крећемо се ка постмодерни, која даје онтолошку потпору виртуалном. Место виртуалног у богословљу се тиче нечега што је још увек неактуализовано, али свакако није део нествореног Бога. Оно се тиче нематеријалне стварности, у којој се налази у сталној тензији између могућности сопствене актуализације и непоседовања сопственог битија. Кандидат је указао да онтологија виртуалног и није онтологија у правом смислу речи, будући да се бави нечим што не постоји у пуном капацитету. Одговарајући на друго питање, кандидат је указао да се основни проблем у људском односу са виртуалним простором налази у измештању свог идентитета у тај простор. Заснивање своје егзистенције у виртуалном простору, а не у реалном, у којем црпимо биће из заједница са Господом у Цркви, представља највећи промашај у контакту са виртуалним светом.

Председник комисије проф. др Златко Матић је, на првом месту, указао кандидату на одређене примедбе које су изречене на седници Наставно-научног већа поводом концепта дисертације. На првом месту је указано на опширност предложене теме дисертације, јер обухвата огорман период за анализу схватања виртуалности, који треба да обухвати читав низ философских школа и теолошких текстова. Друга примеба се тичала хипотеза, тачније, ненавођења ниједне полазишне хипотезе, већ само навода о плану истраживања. У вези са тим, методе рада нису јасно дефинисане нити њихова поступна методска примена у циљу проналажења одговора, односно, потврде хипотеза. Даље, указано је да метода која се помиње у концепту као „историјско-философско-лингвистичко-богословска“ није позната писцу примедбе. На крају је упућен савет да се,

будући да се тема гранично дотиче философских области, у рад Комисије укључи неко из области философије.

Кандидат се захвалио на упућеним саветима и примедбама. Поводом примедбе о опширности теме кандидат је одговорио да је ово поље које није раније истраживано у нашем богословљу, чак ни гранично, на нивоу радова докторских дисертације или у радовима ширег обима. Ово је разлог због којег је тема формулисана опширније: овај рад ће бити уводно истраживање, које за циљ има да постави *status questiones*. Одговарајући на другу примедбу, кандидат се сложио да нигде није експлицитно навео хипотезе, те да прихвата критику и сугестију. Одговарајући на трећу примедбу, кандидат је указао да се у концепту дисертације наводи „историјско-философско-лингвистичко-богословска анализа“, а не метода. На крају, кандидат се сложио са члановима Комисије да у Комисији већ постоји неко коме је област философије примарно поље истраживања – проф. др Ирина Деретић, редовни професор на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

Након одговора на примедбе изнете на седници Наставно-научног већа, проф. др Златко Матић је упутио кандидату критику која се тиче терминологије у аргументовању, што ће бити од велике важности у решавању проблема које овакво истраживање поставља. Поред тога, поставио је питање истраживања виртуалности на Западу, односно, зачетака коришћења термина у Западном богословљу, за које се у тексту концепта наводи да почиње од Томе Аквинског. Кандидат је одговорио да је свестан постојања коришћења термина и пре Томе Аквинског, што се може видети из наведене литературе. Професор Златко је указао да је, ипак, неопходно да, у тексту дисертације, то стоји експлицитно. Кандидат се захвалио и прихватио је све савете и критике.

Професор Предраг Петровић је у свом обраћању нагласио две ствари. Прва се тичала употребе термина *virtus*, који је у блиској вези са термином *virtualis*, а који у великој мери може помоћи кандидату у остварењу циља његовог истраживања – процена и употреба виртуалног у православном хришћанском богословљу и животу Цркве. Друга примедба односила се на употребу термина *virtus*, који је у етимолошкој вези са термином *virtualis*, што кандидату омогућује дубљи истраживачки темељ. Истовремено, овај увид помаже кандидату у остварењу циља његовог истраживања – детерминисању важности, односних места, као и одговарајућих употреба појмова (или можда *стварности*) виртуалног и врлинског у црквеном предању, односно, у антрополошкој димензији православног хришћанског богословља. У вези са поменутиим, професор Петровић је предложио евентуално навођење поднаслова као начина на који кандидат

може одређеније да покаже у ком смеру ће се истраживање спровести. На крају свог излагања професор Петровић предложио је кандидату да истражује ову тему као да је њен наслов „Виртуални свет и врлина као изазов у православно-хришћанској антропологији“.

Кандидат се захвалио на изнетим сугестијама. Нагласио је да је упознат са поменутом терминолошком везом два термина: *virtus* и *virtualis*, те да је свакако имао намеру да на том темељу фундаира део свог истраживања. Стављање поднаслова као предлог је наишло на одобравање свих чланова Комисије, као и кандидата, те ће бити имплементирано у даљем раду писања дисертације.

Након тога, кандидат је захвалио члановима Комисије на свим коментарима, питањима, критикама и сугестијама, које ће имати у виду приликом израде завршног рада.

Чланови Комисије донели су једногласну одлуку да је кандидат Стефан (Славиша) Јовановић одбранио дисертабилност теме докторске дисертације, из чега следи да је тема прихваћена и одобрена за даље истраживање.

У Београду,

Дана 30. септембра 2023. године

Проф. др Златко Матић,
Председник комисије (ПБФ УБ)

Проф. др Предраг Петровић (ПБФ УБ)

Проф. др Ирина Деретић (ФФ УБ)

**ПРИЈАВА
ТЕМЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

1. **Име (име родитеља) и презиме: Стефан (Славиша) Јовановић**
2. **Студијски програм: докторске студије**
3. **Школска година уписа на студијски програм: 2017/2018**
4. **Број индекса: 17/3005**
5. **Претходно образовање кандидата (основне и мастер студије):
мастер студије ПБФ**
6. **Радни наслов теме докторске дисертације: Виртуални свет као
изазов савремој православној антропологији**
7. **Научне области које обухвата тема докторске дисертације:
систематска теологија, хришћанска антропологија, философија**
8. **Контакти (телефон, мобилни телефон, е-mail): 060 5068923,
stefanjovanovic56@yahoo.com**

Прилози:

- Образложење теме (научна област из које је тема, предмет научног истраживања, основне хипотезе, циљ истраживања и очекиване резултате, методе истраживања и списак стручне литературе која ће се користити)

- Биографија кандидата

- Библиографија кандидата

- Изјава да предложену тему кандидат није пријављивао на другој високошколској установи у земљи или иностранству

- Мишљење одговарајућих етичких комитета о етичким аспектима истраживања, уколико је предвиђено посебним прописима.

Подносилац пријаве

Ја, Стефан Јовановић, изјављујем да докторску дисертацију са називом „Виртуални свет као оазов савременој православној антропологији“ нисам пријављивао на другој високошколској установи у земљи или иностранству.

A handwritten signature in blue ink, consisting of a stylized 'S' followed by a series of loops and a final horizontal stroke.

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВОСЛАВНИ БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ

КОНЦЕПТ ДОКТОРСКОГ РАДА НА ТЕМУ:

**Виртуални свет као изазов
савременој православној
антропологији**

Ментор:

Епископ проф. др Игнатије Мидић

Докторанд:

Стефан Јовановић

Број индекса: 17/3005

Београд, јун 2023.

1. Први део

1.1. Увод

Виртуалност је имплицитни, неизрециви део сваког теолошког и философског система, који суштински боји позадину и једног и другог. Имплицирана виртуалност је једнака имплицираној онтологији, стога што се тиче основних онтолошких принципа створеног и нествореног, потенцијалног и актуелног, нереалног и реалног.

Велико питање виртуалности, захваљујући ренесанси, коју доживљава у постмодерном духу, додатно је закомпликовано појавом онога што оксиморонски називамо „виртуалном стварношћу”. Тај феномен потиче из компјутерских наука и теорија и означава стварност која не постоји физички, али, захваљујући софтверу, који је ефективно оприсутњује – изгледа као да постоји.

Тематика виртуалног није изазивала велико интересовање у српском црквено-богословском контексту, како у ранијим временима, тако ни у савремености. Појава идеје „виртуалне стварности” није изменила такво расположење, уз изузетке у лику презвитера др Оливера Суботића и презвитера др Драгана Петровића.

Да ли је ово оправдано? Да ли је питање виртуалности гранично, мање битно питање, којем је суђено да се помиње успутно и у истраживањима мањег опсега? Мислимо да је одговор не, а за то ћемо навести два најбитнија разлога:

- 1) Иако се виртуалност као појам не појављује у богословској традицији Православне Цркве, а на Западу се помиње тек од Томе

Аквинског, то не значи да термин не може да носи јако битно и дубоко значење за наше богословље. Виртуалност и онтологија коју подразумева могу бити од велике користи када се примене на мноштво старијих теолошких спорова, у концептуализацији исправне теолошке мисли у савременом свету, као и у проповеди у свету који је суштински прожет виртуалним.

- 2) Актуализацијом питања виртуалног у свету који је све више захваћен тим феноменом, богословље Цркве је позвано да сведочи став о томе шта таква реалност за нас представља данас: укључујући ту и шири појам виртуалности, поред ужег, који се односи на „виртуалну стварност”, која је у исто време и крајњи исход, али и превазилажење традиционалне виртуалности.

Богословље не треба да остане немо на ова питања, нарочито када човек управо у виртуалном свету трага за смислом, који једино Црква може да му пружи, у заједници са Богом. Формирање става захтева подробну анализу обимног материјала и критичко сагледавање широког временског периода, због чега сматрамо да је питање онтологије виртуалног у контексту богословља Цркве неопходно истражити у раду ширег обима.

1.2. Тема истраживања

1.2.1. Прелиминарне напомене: проблем разумевања појма

„виртуалности”

Виртуалност можемо разумети у ужем и у ширем смислу. Ужи се тиче виртуалне стварности у контексту компјутерских наука и теорија, где означава стварност која не постоји физички, али изгледа као да тако постоји, захваљујући софтверу, док шири подразумева сваку стварност одвојену од традиционално разумеваног реалног света. Таква стварност може бити плод логичког или креативног промишљања, а истовремено подразумева непосредни међусобни утицај. Тема нашег истраживања тичаће се природе поменутог феномена, као и његове спреге са православном антропологијом, у светлу хришћанске онтологије.

Виртуалност доста дуго није имала никакву теолошку конотацију. Реалности које она репрезентује су, захваљујући античким коренима, нарочито Аристотелу, исказиване блиским терминима попут „потенцијалности” или су смештане у свет идеја у платонистичком духу. Међутим, ови појмови нису идентични, једнаки са оним што виртуалност јесте и што може да носи са собом. Развејавање талог терминалошког маскирања, са циљем „присвајања” појма за хришћанску онтологију, биће од велике важности за овај рад.

Поменуто разумевање појма виртуалности у ужем смислу данас има ширу рецепцију и употребу, док се тим феноменом у ширем смислу баве одређени академски кругови. Други приступ је формативно утицао на први, што ће бити од суштинског значаја за антиципирање правца развоја виртуалне стварности, као и за заузимање исправног става према њој.

1.3. Циљ истраживања

Уз све поменуто, узевши у обзир танано разликовање и термилошке неспоразуме који могу настати бављењем овом темом, истакли бисмо неколико примарних циљева овог истраживања. На почетку бисмо се, упошљавајући историјско-философско-лингвистичко-богословску анализу, позабавили развојем термина „виртуалности”, како у философским, тако и у богословским круговима.

Следећи корак подразумева изношење једне онтологије виртуалног, базиране на поменутим термилошким анализама. Онтологија виртуалног није једнозначна код свих мислилаца који се њоме баве, те ћемо се потрудити да уз помоћ синтетичке методе изнесемо главне црте битнијих заједничких ставова аутора по том питању. Изнећемо и своје разумевање проблематике односа потенцијалног и актуалног у односу са виртуалним.

Ишчитавање извора и литературе поводом проблематике виртуалности по себи, као и њеног односа са хришћанском антропологијом и теологијом уопште изнедрило је неколико главних фокалних тачака у које се сливају и на којима стоје проблеми са којима се суочавамо:

- 1) *Термилошки (дис)паритет?* Термилошка проблематика је дубока по овом питању и захтева посвећеност у разјашњавању.
- 2) *Изношење преовлађујуће онтологије виртуалног* која подразумева синтетичко сагледавање ставова мислилаца, са нарочитом пажњом да се не упадне у логичку грешку *страшила*, већ да се верно изнесу ставови аутора, а затим и логички-дедуктивно изнесу у онтологији виртуалног.

- 3) *Став хришћанске антропологије* по питању виртуалности, виртуалног света и свега осталог што се тиче ове теме.
- 4) *Разматрање модела односа према виртуалном*, засновано на Предању Цркве, ставу Отаца, оцрковљење виртуалног.

Бављење овим темама помоћи ће нам у остваривању *примарног циља* нашег рада, а то је јасно и разговетно изношење става по питању места виртуалног у оквиру православне антропологије, контекстуализација нових историјских феномена и апропријација у животу Цркве. Додатно, желимо да аутентично изнесемо ставове мислилаца, као и да изведемо њихово критичко-синхроно сагледавање. Захваљујући иницијалним истраживањима, уверени смо да је ове циљеве могуће остварити.

1.3.1. Радне хипотезе

Литература је пред нас поставила одређена питања и проблеме из којих су се родиле основне хипотезе овог рада.

Најпре намеравамо да истражимо да ли је могуће испитати философске, богословске и филолошке утицаје који су формирали термин „виртуалности”. Термин је богат у сваком од поменутих поља, те ћемо се трудити да линију развоја изнесемо истинито, узимајући у обзир шири контекст из којег долазе идеје.

Такође, намеравамо да истражимо на који начин поменути степени развоја термина међусобно конвергирају и да ли је могуће успоставити и изнети једну заједничку онтологију виртуалног, у односу на коју се може

позиционирати став православне антропологије. Иако ово подразумева апстракцију, јер однос увек подразумева два конкретна става или система или више њих, потрудићемо се да учинимо правду и увек укажемо на изузетке од заједничког става или обрнуто – нешто нећемо ни препознати као заједнички став уколико не постоји консензус по датом питању.

Потрудићемо се да на исправан начин препознамо, испитамо и формулишемо ставове православне антропологије који се тичу овог питања, будући да не постоји мноштво таквих ставова. Формирање става ћемо базирати на Предању Цркве, како старијем, тако и новијем. Недостатак материјала уједно повлачи и велику одговорност, те ћемо дедуктивно доследно развити ставове које опитно у Цркви живимо столећима.

Са последњом хипотезом у вези, планирамо да испитамо који је модел најприроднији и одговарајући, узевши у обзир компарацију поменутих онтологија. Да ли су међусобно искључиве или могу бити комплементарне? Да ли је једна валидна по основним начелима друге и да ли јој има места у таквом светоназору?

Напоследку, поставићемо питање проблема који произилазе из изнетих закључака и размотрити начине којима се можемо суочити са њима. Да ли се ствара простор за преосмишљавање и другачије разумевање стварности? Све ове хипотезе и питања од суштинског су значаја за фундаирање нашег става на основу поштеног односа према Предању Цркве, поменутих мислиоцима и ауторима.

1.4. Актуелност и значај истраживања

Интересовање за феномен виртуалности, виртуалног света и реалности вртоглаво расте, што је довело до тога да дата тема ужива велико интересовање у данашњем научно-културолошком контексту. Захваљујући развоју компјутерских наука, идеје и наративи који су се могли окарактерисати као утопијски, дистопијски или научнофантастични сада окупирају више пажње и захтевају сериознију анализу. Платформе као што су *MetaVerse* или *Second Life* више не покушавају само да пруже простор за комуникацију и дељење информација, већ нуде „копију” света – место и простор у којем је изабрани аватар носилац идентитета – свет који својим обимом покушава да обухвати и присвоји све сфере живота, укључујући склапање бракова, уговора, стварање уметничких дела, сексуалне односе, па чак и стварање виртуалне цркве, са виртуалним крштењем, литургијом и исповешћу. Изазови који се стављају пред нас су велики и управо због тога је неопходно да се са њима суочимо и, пропуштајући их кроз филтер Предања Цркве, искуствено и са пуно љубави дамо суд о њима.

Виртуалност у ужем смислу стоји на темељу виртуалности у ширем разумевању. Виртуалност није само оно што има везе са компјутерским наукама, већ има дубље значење, о којем је већ било речи. Употреба тог термина има историју у теолошкој мисли Запада, од Томе Аквинског, преко Лутера, протестаната и даље кроз расправу о присуству Христовом у Причешћу, док се на Истоку ова расправа није водила. Мишљења смо да виртуалност као теолошки термин своје место у нашем богословљу не може и не треба тражити у поменутом контексту, већ у светлу говора о мистичним јединствима и енергијама, што може бити од велике користи и у горућим еклисиолошким расправама.

Виртуалност ће у наредним годинама и деценијама све више испуњавати свакодневицу сваког човека, те сматрамо да је ово врло актуелна тема од великог значаја.

1.5. *Status questiones*, преглед литературе и проблем извора

1.5.1. Стање питања

У току прелиминарног истраживања већ на самом почетку је постало уочљиво да се теми мора приступити из ширег угла, будући да није дубље истраживана у нашем богословљу. На Западу се проблем виртуалности актуализовао средином претходног века, чак и раније, у делима Марсела Пруста, Анрија Бергсона, а нарочито Жила Делеза и Жана Бодријара. Пруст је меморију, коју у литератури повезују са оним што његови наследници називају виртуализмом, разумео као „реалну, али не актуалну, идеалну, али не апстрактну”.¹

Делез је за Бергсона тврдио да је развио „концепт виртуалног до његовог крајњег стадијума” и да је своју целокупну философију базирао на њему.² Занимљиво, сам Делез је наставио да се бави овим концептом и да пише о њему, развијајући га у остатку свог животног дела. У Бергсоновом схватању виртуалног Делез је видео нову онтолошку концепцију, која би му дозволила да се удаљи од феноменолошког и окрене ка метафизичком разумевању времена као нечега „сапутничког” субјекту. Делез ће касније развити појам виртуалног тако да служи као основа целокупне његове

¹ Deleuze, G. *Difference and Repetition*. London, 2001, 208.

² Deleuze, G. *Bergsonism*. New York, 1991, 43.

философије у тези *Différence et Répétition*. Бергсон врхунац и квинтесенцију свог промишљања о виртуалности износи у делу *Matière et mémoire*, мада се теме дотиче и раније, чак и у делу *Essai sur les données immédiates de la conscience*. Његова запажања у вези са виртуалношћу нису у потпуности компатибилна са постмодернистичким светоназором, али на овом месту нећемо помињати малобројне разлике.³ Бергсон чини прелаз између традиционалнијег погледа на виртуално, који нагиње антонимијском супротстављању актуелности, и савременијег, које виртуално смешта у простор између потенцијалног и актуелног, где је виртуално већ део реалног и нема потребу за нарочитом актуализацијом. Мурајама је лепо приметио да су за Бергсона „виртуална сећања виртуална утолико што се могу запамтити, али још увек нису, те стога нису доступна свести”.⁴

Бергсон је опречно тумачен. Има оних који су у њему видели „натурфилософа”, блиског Вајтхеду и после њега Сипфелу, док има и оних који су га ближе повезивали са егзистенцијализмом, попут Левинаса. Један од његових најистакнутијих тумача и наследника његовог дела, Делез, нагиње првој струји. По његовом мишљењу, за Бергсона се појединац губи у мору имперсоналних флуксева, субјект се децентрализује зарад мноштва дисперзивних и центрифугалних стремљења и сила.⁵ Истовремено, он је и мислилац који се највише фокусирао на тумачење виртуалности, које, на већ описани начин, спроводи у делу *Le Bergsonisme*. Лошонц је исправно уочио да се код Делеза „оно виртуално описује као поље имперсоналних аутодиференцијација које претходе било каквој индивидуи или било каквом

³ Види: Murayama, T. *Bergson on Virtuality and Possibility*. IntRes: https://www.academia.edu/42707067/Bergson_on_Virtuality_and_Possibility

⁴ Исто, 5.

⁵ Deleuze, G. *Bergsonism*. New York, 1991, 82.

субјекту. Не ради се једноставно о деперсонализацији виртуалног, већ и о његовој онтологизацији: оно виртуално је одређено као сфера бивствовања *sui generis*".⁶ Управо је ова онтологизација виртуалног учинила да Делез постане тако популаран у данашње време, које се одликује све већим трансфером сфера реалног живота у виртуални.

Жан Бодријар своје разумевање виртуалности износи кроз наратив о симулацији. То чини у свом делу *Simulacres et Simulation*.⁷ Бодријар се присећа Борхесове кратке приче *Del rigor en la ciencia*⁸ за коју сматра да је једна од најбољих представа симулакрума у прошлости: то је прича о карти једног царства која је направљена толико детаљно да је достигла ниво комплексности и величине самог царства. Тај начин симулације је превазиђен, јер се он тиче само репликације, имитације, копије. Данас симулакруми претходе стварности. Они су изнад стварног, надстварни су. Данас се десило нешто друго, сама симулација, апстракција, изгубила је своје границе. Ми више не знамо где се стварност завршава, а где симулакрум, виртуално, започиње. Не постоји ни имитација која укључује имагинарно, која повезује једно са другим. Стварно се овде замењује сопственим знацима, ствара се надсвет, надреалност, која није ограничена ничим реалним, референтним. Оваква слика, симулакрум, има своју стварност и свој свет.

Скривање је одсуство нечега, а симулација је присуство којег нема у стварности. Симулација, додуше, није претварање, већ реално прожимање са стварним, које прикривање или претварање нема.

⁶ Lošonc, M. „Bergson i virtuelnost memorije“. *Filozofija i društvo* 23 (2012) 3, 383.

⁷ Baudrillard, J. *Simulacra and Simulations*. Ann Arbor, 1994.

⁸ Borges, J. L. *Del rigor en la ciencia, y El hacedor*, Buenos Aires, 1960, 103.

Бодријар се дотиче и проблема поштовања икона. Према његовом схватању, слика икона је уништење и смрт стварности Бога, који се губи у симулацији Његове представе. Поштовањем икона ми бисмо се окренули надреалности коју оне носе, а престали бисмо да поштујемо самог Бога који је на њима представљен. Овде се види мањкавост Бодријаровог неразумевања тога да су иконичност и симболизам засновани на личносном принципу, а не на природном; питање није шта се изображава, већ ко, што суштински мења питање и чини могућим сликање и представљање Бога. Представа је једнакост знака и стварности.

Међу мноштвом радова у којима се критичко-аналитички процењују развој и рецепција виртуалности поменућемо неколико публикација које се истичу. На првом месту је *Virtual Communion: Theology of the Internet and the Catholic Imagination* Катерине Шмит⁹. Она наводи пет проблема који се јављају са употребом виртуалног простора: анонимност, злонамерност, ауторитет, доступност и раздвојеност од телесног (disembodiment).¹⁰ Става смо да је раздвојеност од телесног много темељнији и дубљи проблем у односу на остале и да чак из њега произилазе остали проблеми.¹¹ На тренутке изгледа

⁹ Schmidt, K. *Virtual Communion: Theology of the Internet and the Catholic Imagination*. Dayton, 2016. (докторска дисертација из децембра 2016. године.)

¹⁰ Исто, 2.

¹¹ Проблем анонимности настаје управо због тога што смо безлични у буквалном смислу: када се човек не може гледати *tête-à-tête*, његов лик није потпун, губи се на фундаменталном нивоу. Проблем злонамерности је логична последица првог, јер услед анонимности субјекта, а можда – још битније – и објекта, доброта порођена љубављу заједничарења губи се и израња егоистична злонамерност. Проблемом ауторитета Шмитова се бави тако што разматра ауторитет текстова и садржаја у виртуалном простору и у физичком простору. Овде је проблем раздвојености од телесног очигледан узрок, док је проблем ауторитета само последица. Проблем доступности има везе са нематеријалношћу информација доступних у виртуалном простору, а које су доступне у обиљу у сваком тренутку на скоро сваком месту. Дакле, раздвојеност од тела представља суштински проблем и због тога се ми нећемо нарочито бавити сваки од наведених проблема појединачно. Утемељена у православној хришћанској антропологији, теологија тела која почива на Светом Писму и Оцима,

као да и Шмитова долази до таквог закључка,¹² али у коначном остаје на анализи појединачних пројава проблема и не хвата се у коштац са самим узроком. Наравно, сама одвојеност од тела није *једина* ствар која суштински одликује проблем виртуалне реалности. О овоме ће бити више речи у следећим поглављима. Позивајући се на Де Лубака, ауторка појму „виртуално” прилично успешно даје теолошку конотацију и значај, кроз употребу у Евхаристији и тензији између присуства и одсуства, присутног и још увек неоствареног. Сматрамо да се у таквом тумачењу налази на добром трагу, те је и то један од разлога због којег ћемо се и ми бавити теолошким испуњавањем појма „виртуално”, са аспекта православног богословља. У односу „виртуалног” и „реалног”, у разумевању њихове везе, лежи кључ нашег односа према овим стварностима.

Поред наведене, поменућемо и дисертацију *Virtualiteit in Dietrich Bonhoeffer se Sanctorum Communio*¹³, која се бави анализом виртуалности у делу Дитриха Бонхофера, али која нуди увиде од већег значаја међу докторским дисертацијама. Диан Јоханес ду Туа уочава три начела на којима стоји виртуалност: актуализацију бића, ирелевантност времена и простора и колективитет.¹⁴ Начин на који она, као протестантски теолог, разуме колективитет, односно заједницу и то како легитимише виртуалност конвергира са православним разумевањем симболике, иако јој недостаје

превасходно на посланицама Светог Апостола Павла и делима Светог Атанасија Великог, Отаца из Газе, као и Светог Максима Исповедника, помоћи ће нам у формулисању става који ће, надамо се, успешно одговорити на проблем раздвојености од тела и телесног који нам доноси виртуални простор и живот у њему. Ово подразумева указивање на његову практичну употребу и његов циљ, као и на његове границе.

¹² Види: Schmidt, K. *Virtual Communion: Theology of the Internet and the Catholic Imagination*. Dayton, 2016 (докторска дисертација из децембра 2016. године), 27–32.

¹³ Du Toit, D. Y. *Virtualiteit in Dietrich Bonhoeffer se Sanctorum Communio*. Pretoria, 2016. (докторска дисертација из фебруара 2016).

¹⁴ Исто, 215.

дубљи онтолошки темељ, који ипостасно базиран православни символизам има.

Православно богословље у Србији карактерише одсуство већих публикација које се баве виртуалношћу и њеним односом са богословљем. Скоро сва рецепција и критика одвија се на личним блоговима и у колумнама онлајн-презентација,¹⁵ где се скоро искључиво говори о виртуалној стварности, много мање о виртуалности у ширем смислу. Ставови су најчешће испуњени негативним односом према виртуалном свету, те се тај феномен назива „уображаријумом“, чиме се алудира на штетну природу виртуалности, која подразумева маштање, уображавање и, на крају, прекид живота у реалном свету.¹⁶

Наши теолози се у докторским дисертацијама нису бавили проблемом виртуалног и његовог односа према православној антропологији, макар не као главном темом. Овај недостатак је један од разлога због којих смо одабрали да свој рад посветимо поменутој проблематици. Блиским темама се бавио отац Оливер Суботић, најпре анализирајући социјалне аспекте утицаја цивилизације бинарног кода на Цркву,¹⁷ док се самом онтологијом виртуалног

¹⁵ Види: Белорусов, С. „Виртуелна реалност: опасност за душу“. IntRes: https://www.pravoslavni-odgovor.com/Svet_oko_nas/opasnost_za_dusu.htm; Непша, А. „Уображаријум: Свети Оци о виртуелној стварности“. IntRes: <https://srpska.pravoslavie.ru/98382.html>; Брестов, А. „Свет виртуелне стварности“. IntRes: https://www.pravoslavni-odgovor.com/Svet_oko_nas/svet_VR.htm.

¹⁶ Непша, А. *Уображаријум: Свети Оци о виртуелној стварности*. IntRes: <https://srpska.pravoslavie.ru/98382.html>.

¹⁷ Види: Суботић, О. *Дигитални изазов: путеви хришћанства у цивилизацији бинарног кода*. Београд, 2012; Суботић, О. *Човек и информационе технологије: поглед из православне перспективе*. Београд, 2013.

није бавио дубље. Треба нагласити и да је један од првих у домаћим богословским круговима који су истраживали однос теологије и технологије.

1.6. Методологија истраживања

Како бисмо на исправан начин разумели и интерпретирали ставове мислилаца по питању виртуалности, али и њеног односа са православном антропологијом, у нашем истраживању ћемо изнети основе приступа онтологије виртуалног кроз њену философско-терминолошку генезу, историјско-компаративном методом, како на метафизичком, тако и на нивоу философије технологије. Ово ће нам омогућити да осликамо пејзаж, позадину, светоназор који ће олакшати разумевање поменутих идеја и термина, будући да нису у широкој употреби у српском богословљу.

Намеравамо да упоредноаналитичким приступом сагледамо мноштво извора и текстова који се баве развојем виртуалног. Захваљујући томе, моћи ћемо да успоставимо главне идеје водиле при конструкцији онтологије виртуалног, која ће моћи плодотворно да кореспондира са православном хришћанском антропологијом. Ова анализа ће обухватити мноштво текстова, а исто тако и различитих ставова по одређеним питањима, што представља тежак задатак, те ћемо стога изнова наглашавати циљ нашег истраживања, нарочито у уводним целинама.

Синтетички ћемо доћи до резултата, које ћемо затим изнети на систематичан начин, сагледавајући их у ширем контексту философских и духовних струјања савремености. Наше истраживање ће се одвијати у оквирима дијалектике која се одвија између онтологије виртуалног и

теантропске антропологије Цркве, бавиће се проблемима који из ње произилазе, понудиће перспективе и решења са циљем остварења плодносног односа са феноменом виртуалности, који носи енормни потенцијал, али и одговорност.

Примарни извори нашег истраживања су дела аутора и мислилаца који су се бавили проблемом виртуалног, те односа виртуалног са богословљем. Додатно, све публикације и изјаве које се тичу поменутог такође су убројане у примарне изворе. Сав материјал који се може наћи у опскурнијој грађи мање релевантним изворима, попут интернет-презентација, блогова и сличног, сматрамо градацијски мање битним у односу на примарне изворе, те ћемо их сврстати у секундарне изворе.

Релевантну литературу коју консултујемо чине монографије, студије и чланци који се баве темом нашег истраживања, укључујући и метаанализе, историјско-хронолошке прегледе и остало.

Након увода, у којем бисмо изнели разлог бављења формулисаном темом, сврху и потребу бављења њоме, позабавили бисмо се питањем места онтологије виртуалности у широј проблематици питања онтологије у теологији и философији. Нарочито ћемо се осврнути на терминолошку проблематику која прати наше истраживање.

У наредном поглављу бисмо се усмерили на историју развоја виртуалног и његов однос са богословљем Цркве, онде где је такав однос постојао. Ово ће укључивати и све индиректне и споредне односе, а који доприносе бољем разумевању проблематике којом се бавимо. Кретање од ширег појма виртуалности ка ужем, у светлу правилног осликавања предмета

нашег проучавања, примарни је циљ, јер је од круцијалног значаја за наше истраживање.

Централни део нашег рада тицаће се систематског изношења основа онтологије виртуалног и онтологије коју подразумева православна теантропска антропологија, наглашавањем дијалектике и прожимања, као и успостављањем здраве критике и динамичне везе између њих. Онтологију православне антропологије изнећемо на основу ауторитета текста Светог Писма, нарочито посланица Светог апостола Павла; затим учења Светих Отаца кроз епохе, са нарочитим освртом на темељна учења Светог Иринеја, Светих Отаца из Кападокије, Светитеља из предела Газе, Светог Максима и Светог Григорија Паламе, између осталих.

У закључном делу рада ћемо изнети проблеме који се рађају из односа и сапостојања поменутих онтологија, као и евентуална решења и одговоре, са намером подстрекивања даљег и дубљег бављења темом.

На крају нашег истраживања, као закључак бисмо понудили кратак резиме, праћен прилозима и библиографијом.

Приказано схематски, прелиминарна структура нашег истраживања могла би бити представљена на следећи начин.

Садржај [прелиминарни нацрт]

1. Увод

У овом делу рада образложили бисмо актуелност и значај теме, осврнули бисмо се на стање питања, представили методологију истраживања и прелиминарно поставили оквире истраживања — усредсређивањем на тему истраживања и ограничавањем области истраживања.

2. „Онтологија виртуалног“: философски и термиолошки контекст

У наредном поглављу изнели бисмо философско-хронолошки развој онтологије виртуалног. Почели бисмо са најранијим темељима, када појам као такав није био формулисан, већ се само указивало на реалност блиску оној која ће се касније, односно данас, називати виртуалном. Указали бисмо на онтолошке темеље, претпоставке и утицаје оваквих реалности. Како ове реалности утичу на човека и стварност? У којој мери је антропологија условљена овим реалностима? Нарочиту пажњу у овом испитивању посветили бисмо термиолошком развоју израза „виртуалност“, почевши од латинских и грчких корена и сродних речи. Уочавање и описивање философског контекста у којем се виртуалност формира и расте има за циљ да пружи оквир који ће нам помоћи у креирању ерминевичког захвата при разматрању проблема виртуалности. Ово је неопходни предуслов, како се у даљем истраживању, али и у мисаоном праћењу читалаца не би створила конфузија по питању садржаја самог појма. Садржај се временом мењао под утицајем многих, а највећи утицај у његовом обликовању дошао је из крила философских школа Питагоре, Платона, Аристотела из јелинског периода, преко Томе Аквинског из средњег века, па све до савремених утицаја француских и америчких модерниста и постмодерниста попут Бергсона, Бодријара и Делеза.

3. Став православне антропологије по питању онтологије виртуалног

У овом поглављу бисмо се потрудили да понудимо што је могуће кохезивнији став, а који је у складу са духом православног предања. Трудићемо се да у што већем броју случајева аутори сами говоре и тврде своје ставове: трудићемо се да њихове ставове преносимо дословно. Узимајући у обзир начин на који се међу нашим богословима промишљало и писало о теми нашег истраживања, биће неопходно, уз труд да останемо верни намери и замисли мислилаца, и апстраховање ставова из посредних тврдњи.

На почетку ћемо анализирати богословску расправу о виртуалности која се одвијала на Западу, посредством које се „виртуално” као појам први пут користи у широј и битнијој примени. Аргументација коришћена у овој полемици доноси два битна закључка 1) указује нам на коришћење појма „виртуално” у контексту који није уско повезан са савременим контекстом, у којем је неодвојив од компјутерских наука и развоја виртуалне стварности у технолошком смислу; 2) утире пут којим се богословље може бавити наизглед апстрактним проблемом какав је виртуалност, али који се дубоко тиче живота сваког човека, јер претендује да измени сам темељ, онтологију нашег бића и стварности.

Хронолошки пратећи сплетове утицаја и формирање става православног богословља по овом питању, нарочито ћемо обратити пажњу на савремене ставове, будући да православно богословље није учествовало у средњовековним расправама о трансупстанцијацији и виртуалном присуству. У овом потпоглављу ћемо се понајвише ослањати на синтезу ставова и издвајање носећих, темељних мисли православног богословља по овом питању, што, између осталог,

укључује ставове по питању саме „цивилизације бинарног кода“, дубљу анализу проблема „уображавања реалности“, границу њене употребе, што је неодвојиво од питања онтологије овакве реалности, те на могуће опасности да се идентитет базиран на њој удаљи од Богом установљеног идентитета твари, њене иконе и подобија.

4. Перспективе и проблеми онтологије виртуалног у светлу православне антропологије

Узимајући у обзир све написано и анализирано у претходном поглављу, овде ћемо изнети проблеме и изазове који изничу из судара двеју поменутих онтологија.

Хронолошки ћемо се укратко позабавити средњим веком, а потом ћемо анализирати и савремену ситуацију и на њу применити принципе о виртуалности који су раније утемељени. Антропологија која се формира под утицајем виртуалног простора може се различито вредновати, оценити, али и усмерити. Могућности које нам пружа су велике. У овој анализи је веома битна „дубина“ или „квалитативност“ онтолошког захвата виртуалног и његово прожимање са хришћанском антропологијом и онтологијом. Ово се најпре односи на колизију са ставом Жана Делеза да су виртуално и актуално реални, док потенцијалност (могућност) није.¹⁸ Показаћемо како православна онтологија разуме ове аспекте стварности, те којим се трасама треба кретати у дијалектици са виртуалним. Након последње технолошке револуције, сматрамо да је став у односу на промишљања о виртуалном

¹⁸ Deleuze, G. *Difference and Repetition*. London, 2001, 208.

императив, јер се у супротном оставља читаво поље деловања у „сивој зони”, где није најјасније одређено које су смернице и границе исправног деловања, а тиме и онтологије. Императив је стојати на чврстој подлози по овим питањима.

Врло битан део рада тицаће се мисли Жана Бодријара, његове „опосредоване” стварности, хиперстварности, где је сваки наш однос симулација виртуалне природе. Наша аргументација ће се бавити упоређивањем основних хришћанских онтолошких претпоставки са једне и постмодернистичких, постреволуционарних онтолошких темеља са друге стране. Да ли стварност постоји по себи или је плод воље? Да ли је наша перцепција део нас или је независна? Још ближе, да ли је наш ум начело, почело и темељ нашег бића или се наше биће гради, открива и потврђује у односу са другим? Страсти помућују наше разумевање, те се наша воља колеба, али то може да поремети темељ нашег бића, које је смештено у Богу, а не у варљивим представама и симулацијама палог света.

Постмодерна је дубоко прожета виртуалним, што не чуди, узевши у обзир начин на који поима свет. Несталност и променљивост које леже у корену таквог светоназора прете да первертирају простор виртуалног и прогласе га за оно што није. Са друге стране, управо захваљујући њој можемо видети колико се велики потенцијал крије у „виртуалном”: перспективе које нам се отварају умногоме могу олакшати преношење Благих Речи мноштву људи, утемељење и оживљавање старих Црквених пракси, попут катихумената...¹⁹ Мноштво Црквених пракси се може

¹⁹ Овде нам виртуални простор може бити од нарочите користи, будући да је његова инхерентна мана физичка одсутност у тренутку општења. Са друге стране, катихуменат има инхерентну неопходност физичког одсуства са Тајне над Тајнама. Ова подударност, ипак, не

окоорисити виртуалним простором, са великим отклоном по питању потпуног учешћа у свакој од њих, будући да је холистичко учествовање фундамент заједнице у хришћанству.

Проблеми које злоупотреба виртуалности доноси тичу се непрепознавања њених граница и успостављања виртуалне стварности као самосталне, независне, која је превасходна, „прва” у односу на поље целокупног људског деловања. Онтологија виртуалног која извире из оваквог светоназора неминовно је редуccionистичка, те човека своди само на део онога што он заправо јесте. Она му ускраћује могућност остварења „пуне” заједнице, будући да му је отела тело и телесни контакт, додир. У раду ћемо се позабавити и питањем како се све ово односи на монашки начин живота, који подразумева физичко удаљавање од света и телесног контакта.

6. Закључак

И идући покрај мора галилејскога виде два брата,
Симона, који се зове Петар, и Андрију брата његовог,
где међу мреже у море, јер беху рибари.

И рече им: Хајдете за мном, и учинићу вас ловцима људским.

А они тај час оставише мреже и за Њим отидоше.

(Мт 4, 18-20)

може да надомести личнији и ближи контакт у поучавању у вери, који не може никако да буде остварен искључиво виртуалном комуникацијом. И поред тога, свесни смо да постоји мноштво примера и почетка конвертовања у хришћанство (православно вероисповедање) искључиво кроз мисионарску делатност у виртуалном простору.

„Виртуалност” је само један алат, оруђе. Пут од рибарских мрежа до друштвених је у технолошком смислу дугачак, али се у суштини није променио: и једне и друге захтевају преображење, преумљење оних који их бацају, како би задобили другачији исход за свој рад и труд. Која год мрежа да се баци у море, ако се баци са Христом као циљем, биће благословена.

Имајући све ово у виду, треба знати шта је основно у егзистенцији која подразумева виртуално, како у традиционалном, тако и у савременом смислу виртуалног простора. На првом месту, неопходно је човека разумети целовито, холистички, не само у смислу његовог психофизичког система, већ и у панчовечанском и у богочовечанском смислу, са свим антрополошким и сотириолошким последицама које такав приступ подразумева. На другом месту, будући да је „виртуално” врло често редукционистички ескапизам, треба указати на немогућност и погубност таквог приступа. На трећем месту, треба указати на то да технолошки развој, поред своје благословене употребе у медицини, комуникацијама, научним истраживањима, као и у осталим многобројним областима наших живота, човеку не може пружити спасење, које нам само Бог дарује. Ко ово погрешно разуме, гризе плод са истог дрвета са којег је Адам загризао.

Укратко, на основу горе изложених премиса и прелиминарних увида, очекивани исходи нашег рада подразумевају да ће постављене радне хипотезе кроз истраживање и анализирање појма виртуалности кроз историју све до данас, те њеног односа са православном антропологијом и онтологијом, наћи потврду и пружити оквире за будућа прожимања на пољу односа православног богословља и виртуалности.

ПРЕЛИМИНАРНИ СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ

Извори:

Baudrillard, J. *Seduction*. Montreal, 1990.

Baudrillard, J. *Simulacra and Simulations*. Ann Arbor, 1994.

Baudrillard, J. *The Perfect Crime*. London, 1996.

Bergson, H., *Matter and Memory*, New York, 2004.

Bergson, H., *Time and Free Will: An Essay on the Immediate Data of Consciousness*. New York, 2001.

Campbell, H., Dyer, J. *Ecclesiology for a Digital Church*. Oxford, 2022.

Cole-Turner, R. *Transhumanism and Transcendence: Christian Hope in an Age of Technological Enhancement*. Washington, 2011.

Deleuze, G. *Cinema 1. The Movement Image*. Minneapolis, 1986.

Deleuze, G. *Cinema 2. The Time Image*. Minneapolis, 1989.

Deleuze, G. *Difference and Repetition*. New York, 1994.

Deleuze, G. *Logic of Sense*. New York, 1990.

Deleuze, G. *The Actual and the Virtual*, y Deleuze, G., Parnet, C. (auth.), *Dialogues II*, New York, 2007, 148-152.

Deleuze, G., *Bergsonism*. New York, 1990.

Deleuze, G., Guattari, F. *A Thousand Plateaus*. Minneapolis, 1987.

Diels, H., W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*. three vols., Berlin, 1974.

- Dixon, P. *Cyberchurch: Christianity and the Internet*, Eastbourne, 1997.
- Doyle, A. C. *Embodied Liturgy: Virtual Reality and Liturgical Theology in Conversation*. New York, 2021.
- Estes, D. *SimChurch: Being the Church in the Virtual World*. Zondervan, 2009.
- Fedorov N. F. *What Was Man Created For? The Philosophy of the Common Task: Selected Works*. Koutaissoff, E., Minto, M. (eds.), London, 1990.
- Floridi, L. (ed.). *The Onlife Manifesto: Being Human in a Hyperconnected Era*. Dordrecht, 2014.
- Foley, J. "The Church and the Internet: Pontifical Council for Social Communications". IntRes: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/pccs/documents/rc_pc_pccs_doc_20020228_church-internet_en.html.
- Fukuyama, F. *Our Posthuman Future*. New York, 2002.
- Gatoto, J. K. *Metaverse: The Metaphysical Nature of Life*. Independently Published, 2020.
- Gill, S. *Religion and Technology into the Future: From Adam to Tomorrow's Eve*. Lanham, 2018.
- Greek Tragedy Collection*. 16 vols. London, 1912-1926.
- Habermas, J. *The Future of Human Nature*. Cambridge, 2003.
- Halberstam, J., Livingston, I. *Posthuman Bodies*. Bloomington, 1995.
- Hayles, K. *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. Chicago, 1999.
- Hefner, P. *Technology and Human Becoming*. Minneapolis, 2003.
- Heidegger, M. *Being and Time*. Oxford, 1962.
- Heidegger, M. *Die Grundprobleme der Phanomenologie*. Frankfurt, 1987.
- Heidegger, M. *Ontologie. Hermeneutik der Faktizitat*. Frankfurt, 1988.
- Heidegger, M. *Phänomenologie der Anschauung und des Ausdrucks. Theorie der philosophischen Begriffsbildung*. Frankfurt, 1993.
- Heidegger, M. *The Age of The World Picture*, y Heidegger, M. (auth.), *The Question Concerning Technology and Other Essays*. New York, London, 1997, 115–154.

- Heidegger, M. *The Question Concerning Technology*. y Heidegger, M. (auth.), *The Question Concerning Technology and Other Essays*. New York, London, 1997, 3-35.
- Heim, M. *The Paradox of Virtuality*, y Grimshaw, M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 111-128.
- Heim, M. *The Metaphysics of Virtual Reality*. Oxford, 1993.
- Heim, M. *Virtual Realism*. Oxford, 1998.
- Hojsgaard, M., Warburg, M. (eds.). *Religion and Cyberspace*. London, New York, 2005.
- Howe, M. *Online Church? First Steps Towards Virtual Incarnation*. Cambridge, 2007.
- Humanity Plus, *H+ magazine*, 2008. IntRes: <http://www.hplusmagazine.com/>
- Hutchings, T. *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*. London, 2017.
- Ihde, D. *Heidegger's Technologies: Postphenomenological Perspectives*. New York, 2010.
- Ihde, D. *Technology and the Lifeworld: From Garden to Earth*. Bloomington, 1990.
- J. P. Migne, J. P. (ed.). *Patrologia Graeca*, vols. 3, 4, 5, 11, 25, 29, 34, 40, 87, 90, 91, 94. Paris, 1857-1886.
- Jay Y. K. *Analogue Church: Why We Need Real People, Places, and Things in the Digital Age*. Downers Grove, 2020.
- Katherine, S. *Virtual Communion: Theology of the Internet and the Catholic Sacramental Imagination*. Maryland, 2020.
- Koepsell, D. *The Ontology of Cyberspace*. Chicago, 2000.
- Kong, L. *Religion and Technology: Refiguring Place, Space, Identity and Community*. Singapore, 2018.
- Koosed, J. L., (ed.). *The Bible and Posthumanism*. Atlanta, 2014.
- Lampe, G. W. H. *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford, 1961.
- Lavalle, S. *Virtual Reality*. Cambridge, 2019.
- Lévy, P. *Becoming Virtual: Reality in a Digital Age*. New York, 1998.
- Massumi, B. *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Durham, 2002.

- Mautner, T. *The Penguin Dictionary of Philosophy*. London, 2005.
- Mayor, A. *Gods and Robots: Myths, Machines, and Ancient Dreams of Technology*. Princeton, 2018.
- McGrath, A. *A Scientific Theology, Vol. 2: Reality*. Edinburgh, 2002.
- McLendon, J. *Virtual Church and the Means of Grace: Legitimately "Real" or Not?*, y Anderson, W. (ed). *Technology and Theology*, Wilmington, 2020, 127-148.
- Michael F. *Incarnate: The Body of Christ in an Age of Disengagement*. Westmont, 2014.
- Midson, S. *Cyborg Theology: Humans, Technology and God*. London, 2018.
- Midson, S. *Love, Technology and Theology*. London, 2020.
- Mitchell, R., Thurtle, P. (eds.). *Data Made Flesh: Embodying Information*. New York, 2004.
- Muller, R. A, *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms*. Grand Rapids, 1985.
- Murphy, M. *The Future of the Body: Explorations into the further Evolution of Human Nature*. Los Angeles, 1992.
- Noble, D. *The Religion of Technology: The Divinity of Man and the Spirit of Invention*. New York, 1997.
- Official Documents of the Holy and Great Council of the Orthodox Church. "The Mission of the Church in Today's World". IntRes: <https://holycouncil.org/mission-orthodox-church-todays-world>.
- Papa Francisco. *Encyclical letter Laudato Si'*, Vatican City, 2015. IntRes: http://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html.
- Pattison, G., *Thinking About God in an Age of Technology*. Oxford, New York, 2005.
- Pico della Mirandola. *De Homins Dignitate*. Hamburg, 1990.
- Plato. *Complete Works*. Cooper, J. (ed.). Indianapolis, 1997.
- Plato. *Platonis opera, 5 Vol*. Burnet, J. (ed.). Oxford, 1900-1907.
- Plato. *Protagoras*. Oxford, 1991.
- Plotinus. *Plotinus I: Porphyry on Plotinus, Ennead I*. Cambridge, 1966.

- Polkinghorne, J. *Belief in God in an Age of Science*. New Haven, 1988.
- Preus, A. *Historical Dictionary of Ancient Greek Philosophy*. New York, 2015.
- Rheingold, H. *Virtual Reality*. New York, 1991.
- Rowan, W. *Mission-Shaped Church: Church Planting and Fresh Expressions of Church in a Changing Context*. London, 2004.
- Rubin, M. *Corpus Christi : The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge, 1991.
- Ruffini, P. "Towards Full Presence: A Pastoral Reflection on Engagement with Social Media". InRes: https://www.vatican.va/roman_curia/dpc/documents/20230528_dpc-verso-piena-presenza_en.html.
- Sartre, J.-P. *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*. London, 1958.
- Sayre, K. *Plato's Late Ontology: A Riddle Resolved*. Princeton, 1983.
- Schade, M. J. *Incarnation: The Harmony of One Love in the Totality of Reality*. Lanham, 2017.
- Semmelroth, O. *Eucharistische Wandlung: Transsubstantiation, Transfinalisation, Transsignifikation*. Kevelaer, 1967.
- Shields, R. *The Virtual*. London, 2002.
- Shults, F. L. *Reforming Theological Anthropology: After the Philosophical Turn to Relationality*. Grand Rapids, 2003.
- Teilhard de Chardin, P. *The Future of Man*. New York, 1964.
- Teilhard de Chardin, P. *The Phenomenon of Man*. New York, 1965.
- Thomas Aquinas. *Summa Theologica*. New York, 1947.
- Thompson, D. *The Virtual Body of Christ in a Suffering World*. Nashville, 2016.
- Thweatt-Bates, J. *Cyborg Selves: A Theological Anthropology of the Posthuman*. Surrey, 2012.
- Turkle, S. *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. New York, 2011.
- Turkle, S. *Life on the Screen: Identity in the Age of Internet*. New York, 1995.
- Turkle, S. *The Second Self: Computers and the Human Spirit*. New York, 1984.

Waters, B., *From Human to Posthuman: Christian Theology and Technology in a Postmodern World*. Hampshire, 2006.

Wertheim, M. *The Pearly Gates of Cyberspace: A History of Space from Dante to Internet*. London, 1999.

Whitehead, A. N. *Adventures of Ideas*. New York, 1967.

Whitehead, A. N. *Process and Reality*. New York, 1978.

Zizioulas, J. *The One and the Many*. Alhambra, 2010.

На ћирилици:

Зизјулас, Ј. *Заједница и другост*. Пожаревац, 2011.

Мидић, И. *Биће као есхатолошка заједница*. Пожаревац, 2008.

Мидић, И. *Проблем смрти у хришћанској онтологији*. Пожаревац, 2012.

Секундарна литература:

“Митрополит Јован Зизјулас: Црква без Свете Евхаристије није више Црква”. IntRes: <https://www.eparhija.me/mar-2020-mitropolit-jovan-yiyjulas-u-korona-virusu>.

“We can find God in Virtual World?”. IntRes: [We can find God in virtual world? \(irp.news\)](#).

“Проект документа ‘О подготовке ко Святому Причащению’”. IntRes: <https://bogoslav.ru/article/3480916>.

Abdel Nabi, D., Charlton J. P. *The Psychology of Addiction to Virtual Environments: The Allure of the Virtual Self*, у Grimshaw. M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 187-204.

- Abelson, H., Ledeen, K., Lewis, H. *Blown to Bits: Your Life, Liberty, and Happiness After the Digital Explosion*. New Jersey, 2008.
- Aboujaoude, E. *Virtually You: The Dangerous Powers of the E-Personality*. New York, 2011.
- Achterhuis, H. (ed.). *American Philosophy of Technology: the Empirical Turn*. Bloomington, 2001.
- Adams, P. C. *Communication in Virtual Worlds*, y Grimshaw. M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 239-253.
- Adamson, D. "Church as We Know it is Over. Here's What's Next". IntRes: <https://www.foxnews.com/opinion/churches-as-we-know-it-are-over-here-is-how-to-engage-the-faithful>.
- Adrahtas, V. "Orthodox Theology Enters the Virtual Age..." IntRes: https://greekcitytimes.com/2023/02/19/orthodox-theology_virtual_age/
- Agadjanian, A., Rousselet, K. *Globalization and Identity Discourse in Russian Orthodoxy*, y Roudometof, V., Agadjanian, A., Pankhurst, J. (eds.), *Eastern Orthodoxy in a Global Age: Tradition Faces the TwentyFirst Century*, Walnut Creek, 2005, 29-57.
- Ajana, B. "(Dis)embodiment and Cyberspace: a Phenomenological Approach". *Electronic Journal of Sociology* 7 (2005) 1–10.
- Alexander, S. *Church World Mission*. New York, 1979.
- Amarasingam, A. "Transcending Technology: Looking at Futurology as a New Religious Movement". *Journal of Contemporary Religion* 23 (2008) 1, 1-16.
- Anderson, C. "A New Hermeneutics of Suspicion? The Challenge of Deepfakes to Theological Epistemology". *Cursor_ Zeitschrift Für Explorative Theologie* 3, 2019.
- Anderson, C. "Empathy in an Age of Deepfakes". *Cursor_ Zeitschrift Für Explorative Theologie* 5 (2021).
- Anderson, R. S. *On Being Human: Essays in Theological Anthropology*. Grand Rapids, 1982.
- Andrejevic, M. *Reality TV: The Work of Being Watched*. Lanham, 2004.
- Ansell-Pearson, K. *Philosophy and the Adventure of the Virtual: Bergson and the Time of Life*. London, 2002.

- Antonioli, M. *Virtual Architecture*, y Gaffney, P. (ed.), *The Force of the Virtual: Deleuze, Science, and Philosophy*, Minneapolis, 2010.
- Arceno, J. P. "Theology of Virtual Realism: Metaverse, VR Ministry and Real Experience". IntRes: https://www.academia.edu/83435306/Theology_of_Virtual_Realism_Metaverse_VR_Church_and_Real_Experience.
- Arceno, J. P. *Is Virtual Baptism a "Real" Baptism?*, y Anderson, W. (ed). *Technology and Theology*, Wilmington, 2020, 149-168.
- Archer, E. *Does This Geth Unit Have a Soul? Aquinas and Origen on the Ethics of Transhumanism and AI in Mass Effect*, y Anderson, W. (ed). *Technology and Theology*, Wilmington, 2020, 243-262.
- Aronadio, F. *The Ontological Background of the Wax Block Model in Plato's Theaetetus*, y Zucca, D. (ed.) *New Explorations in Plato's Theaetetus: Belief, Knowledge, Ontology and Reception*, Boston, 2022, 199-215.
- Asheim, O. "Mmog Ontology: How to be a Fictional Antirealist Ludic Realist". *The Philosophy of Computer Games Conference*, Oslo, 2009. IntRes: <https://gamephilosophy.org/wp-content/uploads/confmanuscripts/pcg2009/Asheim%20Olav%202009%20-%20MMOG%20ONTOLOGY%20HOW%20TO%20BE%20A%20FICTIONAL%20ANTI%20REALIST.pdf>.
- Association of Virtual Worlds. *The Blue Book: A Consumer Guide to Virtual Worlds*. Ponte Vedra, 2008.
- Baab, L. *Toward a Theology of the Internet: Place, Relationship, and Sin*, y Cheong, P., Fiesher-Nielsen, P., Gelfgren, S., Ess, C. (eds.), *Digital Religion, Social Media and Culture: Perspectives, Practices and Futures*, New York, 2012, 277-291.
- Badiou, A. *Saint Paul: The Foundation of Universalism*. Stanford, 2003.
- Badmington, N. (ed.), *Posthumanism*. Basingstoke, 2000.
- Bailenson, J. *Experience on Demand: What Virtual Reality Is, How It Works, and What It Can Do*. New York, 2018.
- Bakardjieva, M., Gaden, G. "Web 2.0 Technologies of the Self". *Philosophy and Technology* 25 (2012) 399-413.

Bargh, J. A., McKenna, K. Y. A., Fitzsimons, G. M. "Can You See the Real Me? Activation and Expression of the "True Self" on the Internet". *Journal of Social Issues* 58 (2002) 1, 33-48.

Basalla, G. *The Evolution of Technology*. Cambridge, 1988,

Bass, D. "On Hoarding Eucharist in a Hungry World". IntRes: <https://churchanew.org/blog/posts/2020/05/01/butlerbass1>.

Bauman, Z. *The Individualized Society*. Cambridge, 2001.

Bazin, J., Cottin, J. *Virtual Christianity: Potential and Challenge for the Churches*. Geneva, 2004.

Beck, J. R., Demarest, B. *The Human Person in Theology and Psychology: A Biblical Anthropology for the Twenty-First Century*. Grand Rapids, 2005.

Berger, T. *@Worship: Liturgical Practices in Digital Worlds*. New York, 2018.

Berry, D. "The Computational Turn: Thinking about the Digital Humanities." *Culture Machine* 12 (2011) 1-22.

Bettis, K. "The Embodied Church in a Digital Age". *Christianity Today* 2018. IntRes: <https://www.christianitytoday.com/pastors/2018/fall-state-of-church-ministry/embodied-church-in-digital-age.html>.

Bigović, R. „Church and Postmodernism“. *Саборност* 3 (2009) 177-183.

Bingham, J. "Church of Scotland to Introduce Online Baptism in Bid to Boost Membership". *Telegraph* 2016. IntRes: <https://www.telegraph.co.uk/news/2016/05/17/church-of-scotland-to-introduce-online-baptism-in-bid-to-boost-m/>.

Biocca, F. *The Cyborg's Dilemma: Embodiment in Virtual Environments*, y Marsh, J., Nehaniv, C., Gorayska, B. (eds.), *Cognitive Technology 1997. Proceedings of the Second International Conference on "Humanizing the Informational Age"*, Aizu-Wakamatsu, 1997, 12-26.

Bittarello, M. B. *Mythologies of Virtual Reality: "Other Space" and "Shared Dimension" from Ancient Myth to Cyberspace*, y Grimshaw, M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 86-110.

Bittarello, M. B. "Another Time, Another Space: Virtual Worlds, Myths and Imagination". *Journal of Virtual Worlds Research* 1 (2008) 1, 1-10.

Bittarello, M. B. "Spatial Metaphors Describing the Internet and Religious Websites: Sacred Space and Sacred Place". *Observatorio* 11 (2009) 3-4, 1-12.

- Blascovich, J., Bailenson, J. *Infinite Reality: Avatars, Eternal Life, New Worlds, and the Dawn of the Virtual Revolution*. New York, 2011.
- Blythe, T., Wolpert, D., *Meeting God in Virtual Reality: Using Spiritual Practices with Media*. Nashville, 2004.
- Bock, D., Armstrong, J. *Virtual Reality Church*. Chicago, 2021.
- Boellstorff, T. "For Whom the Ontology Turns: Theorizing the Digital Real". *Current Anthropology* 57 (2016) 4, 387-407.
- Boellstorff, T. *Coming of Age in Second Life: An Anthropologist Explores the Virtually Human*. Princeton, 2008.
- Borgmann, A. (2004). *Is the Internet the Solution to the Problem of Community?*, y A. Feenberg, A., Barney, D. (eds.), *Community in the Digital Age: Philosophy and Practice*. Oxford, 2004, 53-68.
- Borgmann, A. *Holding On to Reality: The Nature of Information at the Turn of the Millennium*. Chicago, 1999.
- Borgmann, A. *Power Failure: Christianity in the Culture of Technology*. Grand Rapids, 2003.
- Borgmann, A. *Reply to my Critics*, y Higgs, E., Light, A., Strong, d. (eds.), *Technology and the Good Life?*, Chicago, 2000, 341-370.
- Borgmann, A. *Technology and the Character of Contemporary Life*. Chicago, 1984.
- Bostrom, N. "Existential Risks: Analyzing Human Extinction Scenarios and Related Hazards". *Journal of Evolution and Technology* 9 (2002) 1, 1-30.
- Botz-Bornstein, T. *Eighteenth-Century Rationalism and the Search for the Absolutely Real: When Friedrich Bouterwek Invented Virtual Reality*, y Botz-Bornstein, T. (ed.) *Virtual Reality: The Last Human Narrative?*, E-book, 2015, 31-45.
- Botz-Bornstein, T. *From Perspective to "All-Unity" or the Narrative of Virtual Cosmology*, y Botz-Bornstein, T. (ed.) *Virtual Reality: The Last Human Narrative?*, E-book, 2015, 183-201.
- Botz-Borsntein, T. *Space in Noh Plays and Icons*, y Botz-Borsntein, T. (auth.), *Aesthetics and Politics of Space in Russia and Japan: A Comparative Philosophical Study*, Lanham, 2009, 21-48.
- Botz-Borstein, T. "Virtual Reality and Dreams: Towards the Autistic Condition?". *Philosophy in the Contemporary World* 11 (2004) 2, 1-10.

- Botz-Borstein, T. *Virtual Reality: The Last Human Narrative?*. Amsterdam, 2009.
- Boundas, C. V. *The Deleuze Reader*. New York, 1993.
- Braidotti, R. *Elemental Complexity and Relational Vitality: The Relevance of Nomadic Thought for Contemporary Science*, y Gaffney, P. (ed.), *The Force of the Virtual: Deleuze, Science, and Philosophy*, Minneapolis, 2010, 211-228.
- Braidotti, R. *Posthuman Knowledge*. Medford, 2019.
- Brasher, B. E. "Thoughts on the Status of the Cyborg: On Technological Socialisation and Its Link to the Religious Function of Popular Culture". *Journal of the American Academy of Religion* 64 (1996) 4, 809–830.
- Brey, P. *Virtual Reality and Computer Simulation*, y Himma, K. E., Tavani, H. T. (eds.), *The Handbook of Information and Computer Ethics*, Hoboken, 2008, 361-384.
- Brey, P. "Evaluating the Social and Cultural Implications of the Internet". *SIGCAS Computers and Society* 36 (2006) 3, 41-48.
- Brey, P. "The Ethics of Representation and Action in Virtual Reality". *Ethics and Information Technology* 1 (1999) 1, 5-14.
- Brey, P. "The Social Ontology of Virtual Environments". *American Journal of Economics and Sociology* 62 (2003) 1, 269-282.
- Brey, P. *The Physical and Social Reality of Virtual Worlds*, y Grimshaw. M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 42-54.
- Brooks, R. R., *Flesh and Machines: How Robots Will Change Us*. New York, 2003.
- Bryson, J. R., Andres, L., Davies, A. "COVID-19, Virtual Church Services and a New Temporary Geography of Home". *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 111 (2020) 3, 360–372.
- Burfoot, A., "Human Remains: Identity Politics in the Age of Biotechnology". *Cultural Critique* 53 (2003) 47–71.
- Burrdet, M. *Eschatology and the Technological Future*. New York, 2015.
- Bush, P. *Technology and Worship: Effect and Impact*, y Anderson, W. (ed). *Technology and Theology*, Wilmington, 2020, 109-126.

- Cady, L. E. *Religion and the Technowonderland of Transhumanism*, y Tirosh-Samuelson, H. Mossman, K. (eds.), *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. Building Better Humans? Refocusing the Debate on Transhumanism*, Frankfurt, 2011, 83-104.
- Calleja, G. *Immersion in Virtual Worlds*, y Grimshaw. M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 222-238.
- Campbell H., Walker, M. "Religion and Transhumanism: Introducing a Conversation". *Journal of Evolution and Technology* 14 (2005) 2, 91-100.
- Campbell, H. *An Introduction to Digital Ecclesiology: What Does a Conversation on Digital Ecclesiology Look Like?*, y Campbell, H (ed.), *Digital Ecclesiology. A Global Conversation*, 2020, Digital Religion Publications, 3–6.
- Campbell, H., Garner, S. *Networked Theology: Negotiating Faith in Digital Culture*. Grand Rapids, 2016.
- Campbell, H., Osteen, S. *Moving Towards a Digital Ecclesiology: Key Themes and Considerations*, y Campbell, H (ed.), *Digital Ecclesiology. A Global Conversation*. 2020, Digital Religion Publications, 65–71.
- Campbell, H., Tsuria, R. (eds.). *Digital Religion: Understanding Religious Practice in Digital Media*. New York, 2022.
- Campbell, R. A., "Cyborg Salvation History: Donna Haraway and the Future of Religion". *Humboldt Journal of Social Relations* 26 (2001) 1-2, 154–173.
- Carr, D., *The Question of the Subject: Heidegger and the Transcendental Tradition*, y Dreyfus H. L., Wrathall M. (eds.), *Heidegger reexamined. Language and the Critique of Subjectivity*, New York, London, 2002.
- Carr, N. *The Shallows: What is the Internet Doing to Our Brains*. New York, 2010.
- Carter, E. J. Pollick F. E. *Not Quite Human: What Virtual Characters Have Thought Us about Person Perception*, y Grimshaw. M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 145-161.
- Casberg, C. "The Surprising Theological Possibilities of Virtual Reality". IntRes: <https://www.christianitytoday.com/ct/2016/november-web-only/surprising-theological-possibilities-of-virtual-reality.html>.
- Castells, M. *The Rise of the Network Society*. Oxford, 2000.

- Chalmers, D. (2010). 'The Singularity: A Philosophical Analysis'. *Journal of Consciousness Studies* 17 (2010) 9-10, 7-65.
- Chalmers, D. *Reality+: Virtual Worlds and the Problems of Philosophy*. New York, 2022.
- Chalmers, D. *The Matrix as Metaphysics* y Grau, C. (ed.), *Philosophers Explore the Matrix*, Oxford, 2005, 132-176.
- Champion, E. *History and Cultural Heritage in Virtual Environments*, y Grimshaw, M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 269-283.
- Charles, T. *A Secular Age*. Cambridge, 2018.
- Checketts, L. "The Cross and the Computer: Actor-Network Theory and Christianity". *Theology and Science* 15 (2017) 1, 1-12.
- Cheong, P. *Authority*, y Campbell, H. (ed.), *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, London, 2013, 72-87.
- Chia, R. *Life Together, Apart: An Ecclesiology for a Time of Pandemic*, y Campbell, H (ed.), *Digital Ecclesiology. A Global Conversation*, Digital Religion Publications, 20-27.
- Cho, W.-B. "Virtual Church Leadership". *Torch Trinity Graduate University Journal* 16 (2013) 2, 183-191.
- Clark, A. *Natural-Born Cyborgs: Why Minds and Technologies are Made to Merge*. New York, 2003.
- Clay, E. *Transhumanism and the Orthodox Christian Tradition*, y Tirosh-Samuelson, H. Mossman, K. (eds.), *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. Building Better Humans? Refocusing the Debate on Transhumanism*, Frankfurt, 2011, 157-180.
- Cloete, A. "Living in a Digital Culture: The Need for Theological Reflection". *HTS Teologiese Studies / Theological Studies* 71 (2015) 2, 7p.
- Coeckelbergh, M. *Using Philosophy of Language in Philosophy of Technology*, y Vallor, S. (ed.), *The Oxford Handbook of Philosophy of Technology*, Oxford, 2020, 341-357.
- Coeckelbergh, M. *Using Words and Things: Language and Philosophy of Technology*. New York, 2017.
- Cooper, J. W. "Created for Everlasting Life: Can Theistic Evolution Provide an Adequate Christian Account of Human Nature?". *Zygon* 48 (2013) 2, 478-495.

- Cornwall, R. "Theologizing Virtual Reality". IntRes: <https://www.bobcornwall.com/2019/10/theologizing-virtual-reality-sightings.html>.
- Cortez, M. *Theological Anthropology: A Guide for the Perplexed*. London, New York, 2010.
- Crizaldo, R, L. "How Real is the Virtual Church," IntRes: <https://everydaytheology.online/2020/10/13/how-real-is-the-virtual-church/>.
- Crowder, J. *Cosmos Reborn: Happy Theology on the New Creation*. Marylhurst, 2019.
- Cundy, L. (ed.). *Love in the Age of the Internet: Attachment in the Digital Era*. London, 2015.
- da Silva, A. *The Diverse Ways of Being Church in the Digital Society and in Times of Pandemic*, y Campbell, H (ed.), *Digital Ecclesiology. A Global Conversation*, Digital Religion Publications, 2020, 7-14.
- Damer, B. "Inhabited Virtual Worlds: a New Frontier for Interaction Design". *ACM Interactions* 3 (1996) 5, 27-34.
- Damer, B. Hinrichs, R. *The Virtuality and Reality of Avatar Cyberspace*, y Grimshaw. M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 17-41.
- Davidson, D. *Essays on Actions and Events*. New York, 1980.
- Davies, M. "Holy Communion Online is 'Valid and Effective', says Burrridge," IntRes: <https://www.churchtimes.co.uk/articles/2022/21-january/news/uk/holy-communion-online-is-valid-andeffective-says-burrridge>.
- Dawson, L. Douglas C. (eds.), *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York, 2004.
- Dawson, L. *The Mediation of Religious Experience in Cyberspace*, y Hojsgaard, M., Warburg, M. (eds.). *Religion and Cyberspace*, London, New York, 2005, 20-22.
- De Brigard, F. "If You Like It, Does it Matter if it's Real?". *Philosophical Psychology* 23 (2010) 1, 43-57.
- De Grey, A., Rae, M. *Ending Aging: The Rejuvenation Breakthroughs That Could Reverse Human Aging in Our Lifetime*. New York, 2007.
- De Souza, E. B. "Digital Technology and the Christian Life". *Reflections: The BRI Newsletter* 51 (2015) 5-10.
- Deacon, T. *On Human (Symbolic) Nature: How the Word Became Flesh*, y Etzelmüller, G. Tewes, C. (eds), *Embodiment in Evolution and Culture*, Tübingen, 2017, 129-150.

- Deane-Drummond, C. *Biology and Theology Today: Exploring the Boundaries*. London, 2001.
- Deanna, A. *The Virtual Body of Christ in a Suffering World*. Nashville, 2016.
- Del Val, J. *Metahuman: Post-anatomical Bodies, Metasex, and Capitalism of Affect in Post-posthumanism*, y Deretić, I. Sorgner, S. L. (ed.). *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. From Humanism to Meta-, Post- and Transhumanism?*, Frankfurt, 2016, 347-358.
- De-La-Torre, G. R. *Computational Modeling of Brain Function and the Human Haptic System at the Neural Spike Level: Learning the Dynamics of a Simulated Body*, y Grimshaw, M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 569-588.
- Dennett, D. *The Intentional Stance*. Cambridge, 1987.
- Deretić, I. *On the Origin and Genesis of Humans and Other Mortals in Plato's Protagoras*, y Deretić, I. Sorgner, S. L. (ed.). *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. From Humanism to Meta-, Post- and Transhumanism?*, Frankfurt, 2016, 21-36.
- Detweiler, C. *iGods: How Technology Shapes Our Spiritual and Social Lives*. Grand Rapids, 2013.
- Dick, P. *Do Androids Dream of Electric Sheep*. New York, 2017.
- Dilworth, J. "Realistic Virtual Reality and Perception". *Philosophical Psychology* 23 (2010) 1, 23-42.
- Dionisio, J. D. N., Burns, W. G., Gilbert, R. "3D Virtual Worlds and the Metaverse: Current Status and Future Possibilities". *ACM Computing Surveys* 45 (2013) 3, 1-38.
- Dourish, P. Bell, G. *Divining a Digital Future: Mess and Mythology in Ubiquitous Computing*. Cambridge, 2011.
- Dragoş, Ş. "Digital Orthodoxy. A Typology of non-institutionalized Ortho-blogs". *Baltic Worlds* 15 (2022) 3-4, 92-102.
- Dreyfus, H. *Being-in-the-World. A Commentary on Heidegger's Being and Time*. Cambridge, 1990.
- Dreyfus, H. *Heidegger on Gaining a Free Relation to Technology*, y Kaplan, D. (ed.), *Readings in the Philosophy of Technology*, Lanham, 2004, 53-62.
- Dreyfus, H. *On the Internet*. New York, 2001.
- Drovix, P. 2009. *The Reality of Virtual Reality*. IntRes: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1473031.

- Dupuy, J. P. *The Mark of the Sacred*. Redwood City, 2013.
- Durand, G. *The Anthropological Structures of the Imaginary*. Brisbane, 1999.
- Durante, M. *Technology and the Ontology of the Virtual*, y Vallor, S. (ed.), *The Oxford Handbook of Philosophy of Technology*, Oxford, 2020, 318-340.
- Dyer, J. "Digital Communion: History, Theology, and Practices". IntRes: <https://j.hn/digital-communion-summary-of-theology-practices/>.
- Dyikuk, J. *Digital Ecclesiology: Setting the Parameters for a Post- Pandemic Era Church*, y Campbell, H (ed.), *Digital Ecclesiology. A Global Conversation*, Digital Religion Publications, 2020, 32-39.
- Ellul, J. *The Technological Society*. New York, 1970.
- Elwell, S. *Crisis of Transcendence: A Theology of Digital Art and Culture*. Lanham, 2011.
- Epstein, M. *Technology as a New Theology: From "New Ateism" to Technoteism*, y Sorgner, S. L., Jovanovic B.-R. (eds.). *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. Evolution and the Future: Anthropology, Ethics, Religion*, Frankfurt, 2013, 115-128.
- Erickson, J. H. "Orthodox Theology in a Changing World". *St. Vladimir's Theological Quarterly* 46 (2002) 4, 307-314.
- Esparza, D. "A Catholic Metaverse". IntRes: <https://aleteia.org/2022/03/22/a-catholic-metaverse/>.
- Ess, C. *Philosophical Perspectives on Computer-Mediated Communication*. Albany, 1996.
- Ess, C. *Ethic at the Boundaries of the Virtual*, y Grimshaw, M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 683-697.
- Estes, D. *Braving the Future: Christian Faith in a World of Limitless Tech*. Harrisonburg, 2018.
- Evens, A. *Digital Ontology and Example*, y Gaffney, P. (ed.), *The Force of the Virtual: Deleuze, Science, and Philosophy*, Minneapolis, 2010.
- Farris, J. R. Taliaferro, C. (eds). *The Ashgate Research Companion to Theological Anthropology*. Burlington, 2015.
- Feenberg, A. *Questioning Technology*. New York, 1999.
- Feenberg, A., Friesen, N. *(Re)Inventing the Internet: Critical Case Studies*. Rotterdam, 2011.

- Fergusson, D. "Humans Created According to the Imago Dei: An Alternative Proposal". *Zygon* 48 (2013) 2, 439–453.
- Ferrando, F. "Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms: Differences and Relations". *Existenz*, 8 (2013) 2, 26–32.
- Ferrando, F. *Philosophical Posthumanism*. London, 2019.
- Ferrando, F. *The Body*, y Ranisch, R. Sorgner, S. L. (eds.), *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. Post- and Transhumanism*, Frankfurt, 2014, 213–226.
- Fiedler, K. *Liturgie als Embodiment: Auf der Suche nach einer Sprache liturgiewissenschaftlicher Reflexion, die sich ihrer Körperlichkeit bewusst ist*, y Deeg, A, Lehnert, C. (eds.), *Liturgie – Körper – Medien: Herausforderungen für den Gottesdienst in der digitalen Gesellschaft*. Leipzig, 2019, 113–126.
- Flichy, P. *The Social Imaginary of Virtual Worlds*, y Grimshaw. M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 698–711.
- Floridi, L. "Information technologies and the tragedy of the Good Will". *Ethics and Information Technology* 8 (2006) 4, 253–262.
- Floridi, L. "On the Intrinsic Value of Information Objects and the Infosphere". *Ethics and Information Technology* 4 (2002) 4, 287–304.
- Floridi, L. "The Method of Levels of Abstraction". *Minds and machines* 18 (2008) 3, 303–329.
- Floridi, L. "The Ontological Interpretation of Informational Privacy". *Ethics and Information Technology* 7 (2005) 4, 185–200.
- Floridi, L. *The Fourth Revolution. On the Impact of Information and Communication Technologies on Our Lives*. Oxford, 2014.
- Foerst, A. *God in the Machine: What Robots Teach Us About Humanity and God*. London, 2005.
- Foerst, A. *Artificial Intelligence and Theology: From Mythos to Logos and Back*, y Franchi, S. Güzeldere, G. (eds.), *Mechanical Bodies, Computational Minds: Artificial Intelligence from Automata to Cyborgs*, Cambridge, 2005, 489–513.
- Foerst, A. "Artificial Sociability: From Embodied AI Toward New Understandings of Personhood". *Technology in Society* 21 (1999) 373–86.

- Foley, E. "Spiritual Communion in a Digital Age: A Roman Catholic Dilemma and Tradition". *Religions* 12 (2021) 4, 245.
- Friesen, D. *Thy Kingdom Connected: What the Church can Learn from Facebook, the Internet, and Other Networks*. Grand Rapids, 2009.
- Fuchs, C. *Internet and Society: Social Theory in the Information Age*. London, 2008.
- Gaffney, P. *Superposing Images: Deleuze and the Virtual after Bergson's Critique of Science*, γ Gaffney, P. (ed.), *The Force of the Virtual: Deleuze, Science, and Philosophy*. Minneapolis, 2010, 87-118.
- Gallaher, B. "Godmanhood vs Mangodhood: An Eastern Orthodox Response to Transhumanism". *Studies in Christian Ethics* 32 (2019) 2, 200-215.
- Garner, S.R., *Transhumanism and the Imago Dei: Narratives of Apprehension and Hope*. Докторска дисертација, Auckland, 2006.
- Gehlen, A. *Man in the Age of Technology (European Perspectives)*. New York, 1980.
- Georgiadou, V. "Διερύνοντας την ορατότητα της Εκκλησίας στη δημόσια σφαίρα. Σχέσεις Ορθόδοξης Εκκλησίας και ελληνικής κοινωνίας επί Αρχιεπισκόπου Χριστοδούλου". *Επιστήμη και Κοινωνία* 21 (2009) 129-156.
- Geraci, R. "Apocalyptic AI: Religion and the Promise of Artificial Intelligence". *Journal of American Academy of Religion* 76 (2008) 1, 138-166.
- Geraci, R. *Apocalyptic AI: Visions of Heaven in Robotics, Artificial Intelligence, and Virtual Reality*. New York, 2010.
- Geraci, R. *Cyborgs, Robots, and Eternal Avatars: Transhumanist Salvation at the Interface of Brains and Machines*, γ Haag, J., Peterson, G., Spezio, M. (eds.), *The Routledge Companion to Religion and Science*, London, 2012, 578-590.
- Geraci, R. Robinson, S. "Introduction to the Symposium on Artificial Intelligence and Apocalypticism". *Zygon* 54 (2019) 1, 149-155.
- Geraci, R. *Virtually Sacred: Myth and Meaning in World of Warcraft and Second Life*. Oxford, 2014.
- Geraci, R. *A Virtual Assembly: Constructioning Religion out of Zeroes and Ones*, γ Grimshaw, M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 323-336.

- Gilbert, N. "74 Virtual Reality Statistics You Must Know in 2021/2022: Adoption, Usage & Market Share". IntRes: <https://ismguide.com/74-virtual-reality-statistics-you-must-know/>.
- Goa, D. "New Technologies and the Churches: Incarnation of the Virtual Nowhere?". *Catholic New Times* 26 (2002) 6, 14.
- Goertzel, B. "Human-level Artificial General Intelligence and the Possibility of a Technological Singularity. A Reaction to Ray Kurzweil's The Singularity is Near, and McDermott's critique of Kurzweil". *Artificial Intelligence* 171 (2007) 18, 1161–1173.
- Goncharov, G., Gnatenko, E., Saltan, N. *Transformation of Religious Sacrality into Dionysian Practices of Communication*, y Todorović, D. Matić, Z. Blagojević, M. (eds.), *Religion in Late Modern Society*, Niš, Požarevac, 2022, 5-18.
- Gorenberg, D. "Virtual Reality, Virtual Identity, and Spiritual Identity". *Cursor_ Zeitschrift Für Explorative Theologie* 3 (2020).
- Gorski, H. "Theologie in der digitalen Welt: Ein Versuch". *Pastoraltheologie* 107 (2018) 4, 187–211.
- Graham, E. "Being, Making and Imagining: Toward a Practical Theology of Technology". *Culture and Religion* 10 (2009) 2, 221–36.
- Grethlein, C. *Liturgia ex machina: Gottesdienst als mediales Geschehen*, y Deeg, A, Lehnert, C. (eds.), *Liturgie – Körper – Medien: Herausforderungen für den Gottesdienst in der digitalen Gesellschaft*, Leipzig, 2019, 45-64.
- Gschwandtner, C. *Martin Heidegger and Onto-theo-logy*, y Caputo, J. (ed.), *Postmodern Apologetics? Arguments for God in Contemporary Philosophy*, New York, 2013, 19-38.
- Guattari, F. *Chaosmosis: An Ethico-Aesthetical Paradigm*. Bloomington, 1995.
- Gunton, C. *The One, the Three, and the Many: God, Creation and the Culture of Modernity*. Cambridge, 2012.
- Haag, J., Peterson, G., Spezio, M. (eds.). *The Routledge Companion to Religion and Science*. London, 2013.
- Halpin, H., Monnin, A. *Philosophical Engineering: Toward a Philosophy of the Web*. Oxford, 2014.
- Harari, Y. *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*. London, 2016.
- Harr, M. *Heidegger and the Essence of Man*. Albany, 1990.

- Harris, J. *Enhancing Evolution: The Ethical Case for Making Better People*. Princeton, 2007.
- Hart, B. *Theological territories*. Notre Dame, 2020.
- Hayles, N. K. *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*. Chicago, IL, 1999.
- Hefner, P. "The Animal that Aspires to be an Angel". *Dialog: A Journal of Theology* 48 (2009) 2, 158-167.
- Hefner, P. *Technology and Human Becoming*. Minneapolis, 2003.
- Heinrichs, J. *Trans-human-ism: Technophile Ethos or Ethics in a Technological Age?*, y Deretić, I. Sorgner, S. L. (ed.). *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. From Humanism to Meta-, Post- and Transhumanism?*, Frankfurt, 2016, 243-256.
- Helland, C. "(Virtually) Been There, (Virtually) Done That: Examining the Online Religious Practices of the Hindu Tradition: Introduction". *Online-Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 4 (2010) 1, 148-150.
- Herzfeld, N. "Do We Image God Online? The Opportunities and Challenges for Authentic Relationships in Cyberspace". *Theology and Sexuality* 26 (2020) 2-3, 99-108.
- Herzfeld, N. *Human-Directed Evolution: A Christian Perspective*, y Haag, J., Peterson, G., Spezio, M. (eds.), *The Routledge Companion to Religion and Science*, London, 2012, 589-599.
- Herzfeld, N. *In Our Image: Artificial Intelligence and the Human Spirit*. Minneapolis, 2002.
- Hipps, S. *Flickering Pixels: How Technology Shapes Your Faith*. Grand Rapids, 2009.
- Höhne, F. "The Porous Mask. A Theological Reflection on Concepts of Personhood and Personal Agency in the Digital Age". *Cursor_ Zeitschrift Für Explorative Theologie* 3 (2019).
- Höhne, F. „'Öffentlichkeit' als Imagination und Ensemble sozialer Praktiken. Zur Relevanz einer Schlüsselkategorie Öffentlicher Theologie in digitalen Kontexten." *Ethik und Gesellschaft* 1 (2019) 1-31.
- Höhne, F. *Einer und alle: Personalisierung in den Medien als Herausforderung für eine Öffentliche Theologie der Kirche*. Leipzig, 2015.
- Højsgaard, M. *Cyber-Religion: On the Cutting Edge between the Virtual and the Real*. New York, 2005.

- Hopkins, P. "Transcending the Animal: How Transhumanism and Religion Are and Are Not Alike". *Journal of Evolution and Technology* 14 (2005) 2, 13-28.
- Horsfield, P. *From Jesus to the Internet: A History of Christianity and Media*. Malden, 2015.
- Horuyi, S. "Personalistic Dimensions of Neo-Patristic Synthesis and Modern Search for New Subjectivities". *Θεολογία* 4 (2010) 407-424.
- Horuyi, S. "The Orthodox Theology of the Virtual World". IntRes: <https://dmopc.org/?p=192>.
- Horujy, S. *Orthodox Theology and Philosophy of Self*, y Schneider, C. (ed.). *Theology and Philosophy in Eastern Orthodoxy: Essays on Orthodox Christianity and Contemporary Thought*, Cambridge , 2019, 97-119.
- Houston, G. *Virtual Morality: Christian Ethics in the Computer Age*. New York, 1998.
- Hughes, J. "The Compatibility of Religious and Transhumanist Views of Metaphysics, Suffering, Virtue and the Transcendence in an Enhanced Future". *Humanity+ and Religion*, 2007. IntRes: https://www.researchgate.net/publication/237467243_The_Compatibility_of_Religious_and_Transhumanist_Views_of_Metaphysics_Suffering_Virtue_and_Transcendence_in_a_n_Enhanced_Future.
- Hughes, J. *Citizen Cyborg: Why Democratic Societies Must Respond to the Redesigned Human of the Future*. New York, 2004.
- Hunter, A., Mosco, V. *Virtual Dystopia*, y Grimshaw, M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 727-738.
- Hutchings, T. *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*. London, 2017.
- Huxley, J. "New Bottles for New Wines". *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 80 (1950) 1-2, 7-23.
- Ihde, D. *Bodies in Techonologies*. Minneapolis, 2001.
- Jacobs, S. "Virtually Sacred: The Performance of Asynchronous Cyber-Rituals in Online Spaces." *Journal of Computer-Mediated Communication* 12 (2007) 3, 1103-1121.
- James, T. "Mystery, Reality, and the Virtual: The Problem of Reference in Gordon Kaufman's Theology". *American Journal of Theology & Philosophy*, 33 (2012) 3, 258-275.

- Jun, G. "Virtual Reality Church as a New Mission Frontier in the Metaverse: Exploring Theological Controversies and Missional Potential of Virtual Reality Church". *Transformation* 37 (2020) 4, 297-305.
- Kass, L. *Life, Liberty, and the Defense of Dignity: The Challenge for Bioethics*. San Francisco, 2002.
- Kim, D. H. "Being the Church in the Virtual World: a Study on the Virtual Ecclesiology (SimChurch) of Douglas Estes". *Korea Presbyterian Journal of Theology* 45/4, 2013, 141–168.
- Kirchhoffer, D. *Turtles All the Way Down? Pressing Questions for Theological Anthropology in the Twenty-First Century*, y Boeve, L., de Maeseneer, Y., Van Stichel, E. (eds), *Questioning the Human: Toward a Theological Anthropology for the Twenty-First Century*, New York, 2014, 183–193.
- Kluver, R. Yanli, C. "The Church of Fools: Virtual Ritual and Material Faith". *Heidelberg Journal of Religions on the Internet* (2008) 116-143.
- Knight, K. "Sacred Space in Cyberspace". *Reflections* 96 (2009) 2, 43-46.
- Kotkina, I., Suslov, M. "'Ortho-blogging' from Inside: A Virtual Roundtable". *Digital Icons: Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media* 14 (2015) 165–174.
- Kreps, D. *Virtuality and Humanity*, y Grimshaw, M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 712-726.
- Krueger, A., Ludwig, A., Ludwig, D. "Universal Design: Including Everyone in Virtual World Design". *Journal of Virtual Worlds Research* 2 (2009) 3, 4-9
- Kumar, S., Chhugani, J., Kim, C., Kim, D., Nguyen, A., Dubey, P., Bienia, C., Kim, Y. "Second Life and the New Generation of Virtual Worlds". *Computer* 41 (2008) 46-53.
- Kurlberg, J. "'Digital Theology' in Plain Language". *Cursor_ Zeitschrift Für Explorative Theologie* 3 (2020).
- Labenek, A. W. *The Promise and Problematic of the Virtual Eucharist Mass according to the Roman Catholic Church's in "The Church and the Internet"*. Докторска дисертација. London, 2014.
- Lamb, R., Kling, R. "Reconceptualizing Users as Social Actors in Information Systems Research." *MIS Quarterly* 27 (2003) 2, 197–236.

- Lanier, J. *Dawn of the New Everything: A Journey Through Virtual Reality*. New York, 2017.
- Lanier, J. "Virtual Reality: The Promise of the Future". *Interactive Learning International* 8 (1992) 275-279.
- LaTorra, M. "Trans-Spirit: Religion, Spirituality and Transhumanism". *Journal of Evolution and Technology* 14 (2005) 2, 41-55.
- Linstead, S., Thanem, T. "Multiplicity, Virtuality and Organization: The Contribution of Gilles Deleuze". *Organization Studies* 28 (2007) 10, 1483–1501.
- Lockhead, D. *Shifting Realities: Information Technology and the Church*. Geneva, 1997.
- Lombard, M., Ditton, T. "At the Heart of It All: The Concept of Presence". *Journal of Computer-Mediated Communication* 3 (1997) 2.
- Lukács, G. *The Ontology of Social Being*. London, 1978.
- Maher, D. Mercer, C. (eds.) *Religion and the Implications of Radical Life Extension*. New York, 2009.
- Mahootian, F. *Ideals of Human Perfection: A Comparison of Sufism and Transhumanism*, y Tirosh-Samuelson, H. Mossman, K. (eds.), *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. Building Better Humans? Refocusing the Debate on Transhumanism*, Frankfurt, 2011, 133-156.
- Mantovani, G., Riva, G. "Real Presence: How Different Ontologies Generate Different Criteria for Presence, Telepresence, and Virtual Presence". *Presence, Teleoperators and Virtual Environments* 8 (1999) 538-548.
- Martin, J.-C. *Emotion and Altered State of Awareness: The Virtuality of Reality and the Reality of Virtuality*, y Grimshaw. M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 162-172.
- Massumi, B. *Envisioning the Virtual*, y Grimshaw. M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 55-70.
- McClure, P. "Tinkering with Technology and Religion in the Digital Age: The Effects of Internet on Religious Belief, Behavior, and Belonging". *Journal for the Scientific Study of Religion* 56 (2017) 3, 481-497.
- Meadows, M. S., Ludlow, P. "A Virtual Life. An Actual Death". IntRes: <http://hplusmagazine.com/articles/virtualreality/virtual-life-actual-death>.

- Meireis, T. "Jesus in the eShop. A Christian Perspective on Power in the Digital World". *Cursor_ Zeitschrift Für Explorative Theologie* 5 (2021).
- Metso, P., Kallatsa, L., Mikkola, S., Ahonen, T. "Kokemukset hengellisestä yhteydestä ja hengellisyyden muutoksesta korona pandemian aikana Suomen ortodoksisessa ja evankelis-luterilaisessa kirkossa," *Diakonian Tutkimus* 2 (2021) 55-76.
- Miczek, N. "Online Rituals in Virtual Worlds: Christian Online Services Between Dynamics and Stability". *Heidelberg Journal of Religions on the Internet* (2008) 144-173.
- Midson, S. "Robo-Theisms and Robot Theists: How Do Robots Challenge and Reveal Notions of God?". *Implicit Religion* 20 (2017) 3, 299–318.
- Mikoski, G. "Bringing the Body to The Table". *Theology Today* 67 (2010) 3, 255–259.
- Miles, M. *Augustine on the Body*. Missoula, 1979.
- Miles, M. *Plotinus on Body and Beauty: Society, Philosophy, and Religion in Third-Century Rome*. Oxford, 1999.
- Milgram, P., Takemura, H., Utsumi, A., Kishino, F. "Augmented Reality: A Class of Displays on the Reality-Virtuality Continuum". *Telemanipulator Telepresence Technology* 2351 (1994) 282–292.
- Milidrag, P. *Post-humanism of the Matrix Trilogy*, y Deretić, I. Sorgner, S. L. (ed.). *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. From Humanism to Meta-, Post- and Transhumanism?*, Frankfurt, 2016, 307-320.
- Mindell, D. *Between Human and Machine: Feedback, Control and Computing Before Cybernetics*. London, 2002.
- Mitrović, T. "Heights We Live By: On the Religious Coherence between Space and Cyberspace". *Philotheos* 20 (2020) 2, 304-323.
- Moon, H. "Worship for People with Cognitive Challenges in the Pandemic Era: A Korean Presbyterian Perspective." *Religions* 12 (2021) 587-596.
- Mooradian, N. „Virtual Reality, Ontology and Value“. *Metaphilosophy* 37 (2006) 5, 673-690.
- Moravec, H. *Mind Children: The Future of Robot and Human Intelligence*. Cambridge, 1990.
- Moravec, H. *Robot: Mere Machine to Transcendent Mind*. New York, 1999.

- More, M. *The Diachronic Self: Identity, Continuity, Transformation*. Докторска дисертација. Los Angeles, 1995.
- Mossman, K. In *Sickness and in Health: The (Fuzzy) Boundary between "Therapy" and "Enhancement"*, y Tirosh-Samuelson, H. Mossman, K. (eds.), *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. Building Better Humans? Refocusing the Debate on Transhumanism*, Frankfurt, 2011, 229-254.
- Mullins, J. T. *Online Church: A Biblical Community*. Докторска дисертација. Palm Beach Gardens, 2011.
- Munster, A. *Materializing the New Media: Embodiment in Information Aesthetics*. Hanover, 2006.
- Murphie, A. *Putting the Virtual back into VR*, y Massumi, B. (ed.), *A Shock to Thought: Expression after Deleuze and Guattari*, London, 2002.
- Murray, C. D., Sixsmith, J. "The Corporeal Body in Virtual Reality". *Ethos* 27 (1999) 3, 315–343.
- Musa, B. *Reimagining Place and Presence in the Virtual Church: Community and Spiritual Connection in the Digital Era*, y Campbell, H (ed.), *Digital Ecclesiology. A Global Conversation*. 2020, Digital Religion Publications, 53-58.
- Mystakidis, S., Fragakaki, M., Hatzilygeroudis, I. "Stairway to Heaven: Instructional Design Alignment in a Serious Game for Experiential Religious Education in Virtual Reality". IntRes: [https://www.researchgate.net/publication/343126615 Stairway to Heaven Instructional Design Alignment in a Serious Game for Experiential Religious Education in Virtual Reality](https://www.researchgate.net/publication/343126615_Stairway_to_Heaven_Instructional_Design_Alignment_in_a_Serious_Game_for_Experiential_Religious_Education_in_Virtual_Reality).
- Nagoshi, C. T., Nagoshi, J. L. *Being Human versus Being Transhuman: The Mind–Body Problem and Lived Experience*, y Tirosh-Samuelson, H. Mossman, K. (eds.), *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. Building Better Humans? Refocusing the Debate on Transhumanism*, Frankfurt, 2011, 303-320.
- Naumenko, G. "The Orthodox Christian in the Information Age". *Orthodox Life* 48 (1997) 1, 9-30.
- Nord, I. 2008. *Realitäten des Glaubens: Zur virtuellen Dimension christlicher Religiosität*. Berlin, 2008.

- Norton, C. "Virtual Vitality: Bobby Gruenewald Links Technology and the Church." IntRes: <https://www.christianitytoday.com/ct/2011/november/whos-next-bobby-gruenewald.html>.
- Nunes, M. "Baudrillard in Cyberspace: Internet, Virtuality and Postmodernity". *Style* 29 (1995) 2, 314–327.
- Nusselder, A. *Interface Fantasy: A Lacanian Cyborg Ontology*. Cambridge, 2009.
- Nusselder, A. *Being More than Yourself: Virtuality and Human Spirit*, y Grimshaw, M. (ed.). *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 71–85.
- Øhrstrøm, P., Schärfe, H., Uckelman, S. *A 17th Century Hypertext on the Reality and Temporality of the World of Intelligibles*, y Eklund, P., Haemmerlé, O. (eds.), *Conceptual Structures: Knowledge Visualization and Reasoning*, Dordrecht, 2008, 74-87.
- Ostrowski, A. "Cyber Communion. Finding God in the Little Box". *Journal of Religion & Society* 8 (2006).
- Padgett, A. G. "God Versus Technology? Science, Secularity, and the Theology of Technology". *Zygon* 40 (2005) 3, 577–584.
- Pastor-Satorras, R., Vespignani, A. *Evolution and Structure of the Internet: A Statistical Physics Approach*. Cambridge, 2004.
- Peacocke, A. *Theology for a Scientific Age: Being and becoming – Natural, Human and Divine*. Minneapolis, 1993.
- Pearce, D. *The Hedonistic Imperative*. E-book, 2004.
- Persson, I., Savulescu, J. *Unfit for the Future: The Need for Moral Enhancement*. Oxford, 2012.
- Peters, T. "The Soul of Trans-Humanism". *Dialog: A Journal of Theology* 44 (2005) 4, 381-395.
- Peters, T. "Transhumanism and the Posthuman Future: Will Technological Progress Get Us There?", y Hansell, G., Grassie, W. (eds.), *H+/-: Transhumanism and Its Critics*, Philadelphia, 2010, 147-175.
- Peters, T. *Anticipating Omega: Science, Faith and Our Ultimate Future*. Göttingen, 2006.
- Peters, T. *For the Love of Children: Genetic Technology and the Future of Family*. Louisville, 1996.
- Peters, T. *Playing God? Genetic Determinism and Human Freedom*. New York, 2003.

- Peters, T. *Science, Theology and Ethics*. Aldershot, 2003.
- Philbeck, T. D. *Ontology*, y Ranisch, R. Sorgner, S. L. (eds.). *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. Post- and Transhumanism*, Frankfurt, 2014, 173-184.
- Phillips, P. "Bread and Wine Online? Resources and Liturgies for Online Communion". IntRes: <https://medium.com/@pmphillips/bread-and-wine-online-resources-and-liturgies-for-online-communion-34b80972a068>.
- Ponomairov, A. *The Body of Christ Online: The Russian Orthodox Church and (Non-) Liturgical Interactivity on the Internet*, y Suslov, M. (ed.), *Digital Orthodoxy in the Post-Soviet World: The Russian Orthodox Church and Web 2.0*. Stuttgart, 2016, 111-139.
- Popović, U. *Heidegger's Transformation of Traditional Concept of the Human Being*, y Deretić, I. Sorgner, S. L. (ed.). *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. From Humanism to Meta-, Post- and Transhumanism?*, Frankfurt, 2016, 115-130.
- Proudfoot, D. *Software Immortals—Science or Faith?*, y Eden, A., Søraker, J., Moor, J., Steinhart, E. (eds.), *The Singularity Hypothesis—A Scientific and Philosophical Assessment*, Berlin, 2013, 367-389.
- Przywara, E. *Analogia Entis: Metaphysics—Original Structure and Universal Rhythm*. Grand Rapids, 2014.
- Radovanović, N. Tomić, B. *Ethical and Religious Challenges within the Metaverse*, y Todorović, D., Matic, Z., Blagojević, M. (eds.), *Religion in Late Modern Society*, Niš/Požarevac, 2022, 5-18.
- Rahman, A. S., Hossain, S., Saddik, A. E. *Bridging the Gap between Virtual and Real World by Bringing an Interpersonal Haptic Communication System in Second Life*, y Okabe, Y., Agha, G., Hong, C. S. (eds.), *2010 IEEE International Symposium on Multimedia*, Taichung, 2010, 228-235.
- Reichel, H. "Worldmaking Knowledge: What the Doctrine of Omniscience can Help Us Understand about Digitization". *Cursor_ Zeitschrift Für Explorative Theologie* 3 (2019).
- Reinke, T. *God, Technology, and the Christian Life*. Wheaton, 2022.
- Renkert, T. "Subaltern, Supraaltern, and the Digitally Grievable Life". *Cursor_ Zeitschrift Für Explorative Theologie* 5 (2021).
- Rheingold, H. *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. New York, 1993.

- Riccardi-Schwartz, S. *Holy Pixels: The Transformation of Eastern Orthodox Icons through Digital Technology*, y Suslov, M. (ed.), *Digital Orthodoxy in the post-Soviet world: The Russian Orthodox Church and Web 2.0*, Stuttgart, 2016, 261–284.
- Riva, G. Waterworth, J. A. *Being Present in a Virtual World*, y Grimshaw. M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 205-221.
- Robinson-Neal, A. "Enhancing the Spiritual Relationship: The Impact of Virtual Worship on the Real World Church Experience". *Online-Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 3 (2008) 1, 228-245.
- Roleder, F. *Die Relationale Gestalt von Kirche: Der Beitrag der Netzwerkforschung zur Kirchentheorie*. Stuttgart, 2020.
- Ropolyi, L. "Virtuality and Reality – Toward a Representation Ontology", *Philosophies* 1 (2016) 1, 40-54.
- Ropolyi, L. "Prolegomena to a Web-Life-Theory". *Acta Universitatis Sapientiae, Communicatio* 1 (2014) 1, 9–19.
- Ropolyi, L. "Toward a Philosophy of the Internet". *APA Newsletter on Philosophy and Computers* 17 (2018) 2, 40-49.
- Ropolyi, L. *An 'Aristotelian' Philosophy of the Internet*, y Seneviratne, O. (ed.) *WebSci '21 Companion, June 21–25, 2021, Virtual Event*, London, 2021, 80-84.
- Ropolyi, L. *Philosophy of the Internet. A Discourse on the Nature of the Internet*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2013.
- Ropolyi, L. *Virtuality and Plurality*, y Riegler, A., Peschl, M., Edlinger, K., Fleck, G., Feigl, W. (eds.), *Virtual Reality: Cognitive Foundation, Technological Issues and Philosophical Implications*, Frankfurt, 2001, 167-187.
- Rosenberger, R. *Technological Multistability and the Trouble with the Things Themselves*, y Vallor, S. (ed.), *The Oxford Handbook of Philosophy of Technology*, Oxford, 2020, 374-392.
- Ross, B. *Transhumanism: An Ontology of the World's Most Dangerous Idea*. Докторска дисертација. Denton, 2019.
- Rudd, D. *So Good, They Named It Twice? A Lacanian Perspective on Virtual Reality, from Literature and Other Arts*, y Grimshaw. M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 254-268.

- Rushkoff, D. *Program or Be Programmed: Ten Commands for a Digital Age*. New York, 2011.
- Russell, S. L. *Effects of a Virtual Church on the Perceived Spiritual Well-Being of the Elderly: A Qualitative Study of Participants in a Virtual Religious Community*. Докторска дисертација. New York, 2016.
- Ryan, M.-L. *Narrative as Virtual Reality: Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media*. Baltimore, 2001.
- Samuelson, N. Tirosh-Samuelson, H. *Jewish Perspective on Transhumanism*, у Tirosh-Samuelson, H. Mossman, K. (eds.), *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. Building Better Humans? Refocusing the Debate on Transhumanism*, Frankfurt, 2011, 105-132.
- Sandberg, A. "Transhumanist Resources". IntRes: <http://www.aleph.se/Trans/index-2.html>.
- Sandel, M. *The Case against Perfection: Ethics in the Age of Genetic Engineering*. Cambridge, 2007.
- Scarborough, J. K., Bailenson, J. B. *Avatar Psychology*, у Grimshaw. M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*, New York, 2014, 129-144.
- Schick, N. *Deepfakes: The Coming Infocalypse*. New York, 2020.
- Schuemie, M. J., van der Straaten, P.; Krijn, M.; van der Mast C. "Research on Presence in Virtual Reality: A Survey". *CyberPsychology, Behavior and Social Networking* 4 (2001) 2, 183–202.
- Seppälä, S. "A Sacred Cyberspace? Towards the Ontology of Virtual Worship". *Review of Ecumenical Studies Sibiu* 15 (2023) 1, 105-122.
- Shatzer, J. "A Posthuman Liturgy? Virtual Worlds, Robotics, and Human Flourishing". *The New Bioethics* 19 (2013) 1, 46–53.
- Shatzer, J. *Transhumanism and the Image of God: Today's Technology and the Future of Christian Discipleship*. Downers Grove, 2019.
- Sherman, W. R., Craig, A. B. *Understanding Virtual Reality*. San Francisco, 2003.
- Simon J. "Rituals and Pixels: Experiments in Online Church". *Heidelberg Journal of Religions on the Internet* (2008) 95-115.
- Sipe, D. „Struggling with Flesh: Soul/Body Dualism in Porphyry and Augustine". *Concept* 29 (2006) 2-39.

Skagestad, P. "Virtuality, and Semiotic".
IntRes: <http://www.bu.edu/wcp/Papers/Cogn/CognSkag.htm>.

Smith, P. *Online Mission and Ministry: A Theological and Practical Guide*. London, 2015.

Søraker, J. *The Value of Virtual Worlds and Entities: A Philosophical Analysis of Virtual Worlds and Their Potential Impact on Well-Being*. Докторска дисертација. Enschede, 2010.

Spadaro, A. *Cybertheology: Thinking Christianity in the Era of the Internet*. New York, 2014.

Stalder, F. *Kultur der Digitalität*. Berlin, 2017.

Stanovsky, D. *Virtual Reality*, y Floridi L. (ed.), *The Blackwell Guide to the Philosophy of Computing and Information*, London, 2004, 167-177.

Steinhart, E. "Digital Theology: Is the Resurrection Virtual?", y Luck, M. (ed.), *A Philosophical Exploration of New and Alternative Religious Movements*, Farnham, 2012, 133-152.

Steinhart, E. "Teilhard de Chardin and Transhumanism". *Journal of Evolution and Technology* 20 (2008) 1, 1-22.

Steinhart, E. "Theological Implications of the Simulation Argument". *Ars Disputandi* 10 (2010) 1, 23-37.

Steuer, J. "Defining Virtual Reality: Dimensions Determining Telepresence". *Communication in the Age of Virtual Reality* 42 (1992) 4, 73-93.

Stone, A. R. *The War of Desire and Technology*. Cambridge, 1995.

Strand, J. *Will Androids Need Salvation? A Dialogue with Chalmers' Philosophy of Mind*, y Anderson, W. (ed.), *Technology and Theology*, Wilmington, 2020, 217-242.

Suslov, M. "The Medium for Demonic Energies: 'Digital Anxiety' in the Russian Orthodox Church". *Digital Icons: Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media* 14 (2015) 1-25.

Sutinen, E. *Digital Theology: A Computer Science Perspective*. Bingley, 2021.

Tan, M. J. P. *Communion in the Digital Body of Christ*, y Cambell, H. (ed.), *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online*. 2020, Digital Religion Publications, 61-63.

Taylor, B. *Entertainment Theology: New-Age Spirituality in a Digital Democracy*. Grand Rapids, 2008.

- Taylor, C. *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge, 1992.
- Thompson, D. "Christ is Really Present, Even in Holy Communion via Online Worship". *Liturgy* 35 (2020) 4, 18–24.
- Tipler, F. *The Physics of Immortality: Modern Cosmology, God and the Resurrection of the Dead*. New York, 1994.
- Tobias, J. "Discernment and Virtual Reality". IntRes: <https://archive.ph/PMHFp>.
- Torseth, R. *Who am I? Personhood and the Self-Defeating Epistemology of Transhumanism*, y Anderson, W. (ed.), *Technology and Theology*, Wilmington, 2020, 19-36.
- Tsatsou, P. *Internet Studies: Past, Present and Future Directions*. Farnham, 2014.
- Turkle, S. *Parallel Lives: Working on Identity in Virtual Space*, y Grodin, D., Lindlof, T. R. (eds.), *Constructing the Self in a Mediated World*, London, 156-175.
- Turkle, S. *Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age*. New York, 2015.
- Turner, J. *Orthodox Christianity in the Digital Age*, y Grant, A. (ed.), *Religion Online: How Digital Technology is Changing the Way We Worship and Pray*, Westport, 2019.
- Tyson, P. "Virtual Gnosticism and the Church – some Disturbing Thoughts about Covid-19". IntRes: <http://www.ethos.org.au/online-resources/engage-mail/virtual-gnosticism-and-the-church>.
- Vaihinger, D. *Virtualität und Realität: Die Fiktionalisierung der Wirklichkeit und die unendliche Information*, y Krapp, H., Wägenbaur, T. (eds.), *Künstliche Paradiese, virtuelle Realitäten. Künstliche Räume in Literatur-, Sozial-, und Naturwissenschaften*, München, 1997, 19-43.
- van Oorschot, F. "Network Sanctorum: Reflections on an Image of Church Online". *Cursor_ Zeitschrift Für Explorative Theologie* 5 (2021).
- van Oorschot, F., Höhne, F. "Media/lity – Between Image Ban and Eucharist". *Cursor_ Zeitschrift Für Explorative Theologie* 5 (2021).
- Verbeek, P.-P. "Cyborg Intentionality: Rethinking the Phenomenology of Humantechnology Relations". *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 7 (2008) 3, 387-395.
- Villani, A. *The Insistence of the Virtual in Science and the History of Philosophy*, y Gaffney, P. (ed.), *The Force of the Virtual: Deleuze, Science, and Philosophy*, Minneapolis, 2010.

- Vita-More, N. "Designing Human 2.0 (Transhuman), AI Regenerative Existence," *Artifact* 2 (2008) 3, 145-152.
- Volkova, Y. A. "Transformations of Eastern Orthodox Religious Discourse in Digital Society". *Religions* 12 (2021) 2, 143-155.
- Walter, W. *The Internet Church: The Local Church Can't Be Just Local Any More*. Nashville, 2000.
- Wasserstom, S. M. "The True Dreams of Mankind" Mircea Eliade's Transhumanist Fiction and the History of Religions, y Tirosh-Samuelson, H. Mossman, K. (eds.), *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. Building Better Humans? Refocusing the Debate on Transhumanism*, Frankfurt, 2011, 181-206.
- Waters, B. "A Meditation of Fate and Destiny in a Technological Age". *Bulletin of Science, Technology & Society* 12 (2006) 4-5, 204-207.
- Waters, B. *Reproductive Technology: Towards a Theology of Procreative Stewardship*. Cleveland, 2001.
- Waterworth, J. A. Waterworth, E. I. *Distributed Embodiment: Real Presence in Virtual Bodies*, y Grimshaw. M. (ed.), *The Oxford Handbook of Virtuality*. New York, 2014, 589-601.
- Weckert, J. *Trust in Cyberspace*, y Cavalier R. J. (ed.), *The Impact of the Internet on our Moral Lives*, New York, 2005, 95-117.
- Weiss, M. G. *Nature*, y Ranisch, R. Sorgner, S. L. (eds.), *Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism. Post- and Transhumanism*, Frankfurt, 2014, 185-200.
- Werrett, S. "Baptism in the Metaverse: Sacrament or Sacrilegious?". *Global Network for Digital Theology Conference 2022, How Theology and Faith Practices Shape Digital Culture, July 7-9*. IntRes: <https://www.youtube.com/watch?v=NVcAyz8JMbI>.
- Wetlesen, J. "The Moral Status of Beings Who Are Not Persons: A Casuistic Argument." *Environmental Values* 8 (1999) 3, 287-323.
- Wiener, N. *God and Golem, Inc.: A Comment on Certain Points where Cybernetics Impinges on Religion*. Cambridge, 1964.
- Williams, B. *Are Persons Bodies?*, y Williams, B. (ed.) *Problems of the Self: Philosophical Papers (1956-1972)*, Cambridge, 1973, 64-81.
- Williams, B. *Bodily Continuity and Personal Identity*, y Williams, B. (ed.) *Problems of the Self: Philosophical Papers (1956-1972)*, Cambridge, 1973, 19-25.

- Willows, A. "Supplementing Virtue: The Case for a Limited Theological Transhumanism". *Theology and Science* 15 (2017) 2, 177–187.
- Winner, L. "Resistance is Futile: The Posthuman Condition and Its Advocates", y Baille, H., Casey, T. (eds.), *Is Human Nature Obsolete?*, Cambridge, 2004, 385-411.
- Wise, J. *The Social Church: A Theology of Digital Communication*. Chicago, 2014.
- Wiseman, K. L. A Virtual Space for Grace: Are There Boundaries for Worship in a Digital Age? *Liturgy* 30 (2015) 2, 52-60.
- Wong, K. M. "Christians Outside the Church: An Ecclesiological Critique of Virtual Church". *The Heythrop Journal* 49 (2008) 5, 822-840.
- Woolley, S. *The Reality Game: How the Next Wave of Technology Will Break the Truth*. New York, 2020.
- Yogerst, J. "Liturgical Participation: An Effective Hermeneutic for Individuals with Profound Memory Loss." *Religions* 12 (2021) 3, 217-225.
- Young, S. *Designer Evolution: A Transhumanist Manifesto*. New York, 2006.
- Zhai, P. *Get Real: A Philosophical Adventure in Virtual Reality*. Lanham, 1998.
- Zimmerman, M. "Religious Motifs in Technological Posthumanism?". *Western Humanities Review* 3 (2009) 67-83.
- Zizek, S. *The Plague of Fantasies*. London, 1997.
- Zizioulas, J. "Patristic Anthropology and the Modern World". *Philotheos* 19 (2019) 2, 204-217.
- Zizioulas, J. *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*. Crestwood, 1985.
- Zizioulas, J. *Communion and Otherness: Further Studies in Personhood and the Church*. London, 2006.

На ћирилиці:

- Белорусов, С. “Виртуелна реалност: опасност за душу”. IntRes: https://www.pravoslavni-odgovor.com/Svet_oko_nas/opasnost_za_dusu.htm.
- Бердяев, Н. А. „Ортодоксия и человечность“, *Путь* 53 (1937) 53–65.
- Биговић, Р. „Православна теологија у посттеолошкој епохи“. *Саборност* 7 (2013) 19-29.
- Биговић, Р. *Црква, политика, демократија*, у Биговић, Р. (аут.), *Црква и Друштво*, Београд, 2000, 247-276.
- Брестов, А. „Свет виртуелне стварности“. IntRes: https://www.pravoslavni-odgovor.com/Svet_oko_nas/svet_VR.htm.
- Живановић, З. „Онтологија културе“. *Саборност* 5 (2011) 103-117.
- Зизијулас, Ј. „Есхатологија и друштво“. *Видослов* 28 (2003) 77-94.
- Зизијулас, Ј. „Света Тројица и људска личност“. *Саборност* 10 (2016) 9–16.
- Зизијулас, Ј. „Светоотачка антропологија и модерни свет“. *Саборност* 13 (2019) 1-20.
- Зизијулас, Ј. *О људској способности и неспособности. Богословско истраживање личности*. Београд, 2012.
- Јанулатос, А. *Глобализам и православље*. Београд, 2002.
- Јовановић, З. „Теологија у виртуелном свету, мисиолошке и дидактичке перспективе у 21. веку - питања и изазови“. Видео садржај. IntRes: <https://svetigora.com/katedra-docent-dr-zdravka-jovanovic-teologija-u-virtuelnom-svijetu-misioloske-i-didakticke-perspektive-u-21-veku-pitanja-i-izazovi/>.
- Јовановић, С. *Антропологија трансхуманизма као изазов савременој православној сотириологији*, у Матић, З., Кисић, Р., Ђаковац, А. (ур.), *Место сотириологије у савременом систематском богословљу*, Београд, 2022.
- Кирил Гундяев, Патриарх. “Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на закрытии V Международного фестиваля православных СМИ ‘Вера и слово’”. IntRes: <http://www.patriarchia.ru/db/text/2560589.html>.
- Крстић, З. „Могућности хришћанског теолошког мишљења у постмодерности“. *Саборност* 8 (2014) 17-26.

- Матић, З. „Ф. М. Достојевски, Црква и савремена цивилизација. Богословско вредновање Симпосиона Браничевске епархије о Достојевском“. *Саборност* 3-4 (2006) 12, 31-45.
- Матић, З. *Православная Церковь перед духовными вызовами современного мира*, у М. Blagojevic, М., Matic, Z. (ур.), *Religion in Contemporary Society. International Scientific Meeting Almanac*, Belgrade, 2017, 255–270.
- Матић, З. *Границе Цркве у глобализму*, В. Вукашиновић, В (ур.), *Међународна конференција: старе и нове границе Европе – идентитетска истраживања*, Београд, 2018, 19–28.
- Мидић, И. „Од слободе као бунта до слободе као бића“. *Теолошки погледи* 1– 4 (1991) 35–52.
- Мидић, И. „Православна антропологија и савремени егзистенцијализам“. *Богословље* (1990) 33–47.
- Мидић, И. „Човек као икона и подобије Божије – хришћанско схватање човека“. *Луча* 1–2 (1996) 13, 129–138.
- Мидић, И. „Достојевски о слободи човека у савременој цивилизацији“. *Саборност* 3–4 (2006) 12, 63–81.
- Непша, А. „Уображаријум: Свети Оци о виртуелној стварности“. IntRes: <https://srpska.pravoslavie.ru/98382.html>.
- Паточка, Ј. „Да ли је техничка цивилизација назадна и зашто?“. *Источник* 13 (1995), 35-48.
- Сандо, Д. „Медији и савремена видео-средства и њихов утицај на васпитање“. *Богословље* 2 (2002) 259-267.
- Суботић, О. *Дигитални изазов: путеви хришћанства у цивилизацији бинарног кода*. Београд, 2014.
- Суботић, О. *Човек и информационе технологије: поглед из православне перспективе*, Београд, 2013.

На основу члана 109. став 3. Закона о високом образовању (Сл. Гласник РС бр. 88/2017, 73/2018, 67/2019), члана 101. став 4. Статута Универзитета у Београду (Гласник Универзитета број 201/2018, 207/2019, 213/2020 и 214/2020) члана 55. став 5. Статута Универзитета у Београду - Православног богословског факултета (бр. 0202-925/1 од 29.10.2018. год. који је ступио на снагу 23.11.2018.године), на захтев студента број М17/3005-1, од 23.10.2023, декан доноси следеће:

РЕШЕЊЕ
О ПРОДУЖЕЊУ РОКА ЗА СТУДИРАЊЕ

1. Стефан Јовановић, индекс бр. 17/3004, студенту друге године докторских академских студија, одобрава се продужење рока за завршетак студија до истека рока у троструком броју школских година потребних за реализацију студијског програма, односно до 30.9.2026.

О б р а з л о ж е њ е

Студент Стефан Јовановић поднео је захтев бр. М17/3005-1 од 23.10.2023. за продужење рока за завршетак студија до истека рока у троструком броју школских година потребних за реализацију студијског програма.

Разматрајући овај захтев декан, у складу са одредбама Закона, Статута Универзитета и Статута Факултета, донео је решење као у диспозитиву.

Правна поука: Против овог решења може се изјавити приговор у року од 15 дана од дана његовог достављања.

Достављено:

- Именованом
- Служби за студентска питања
- Архиви

Д Е К А Н

Проф. др Зоран Ранковић